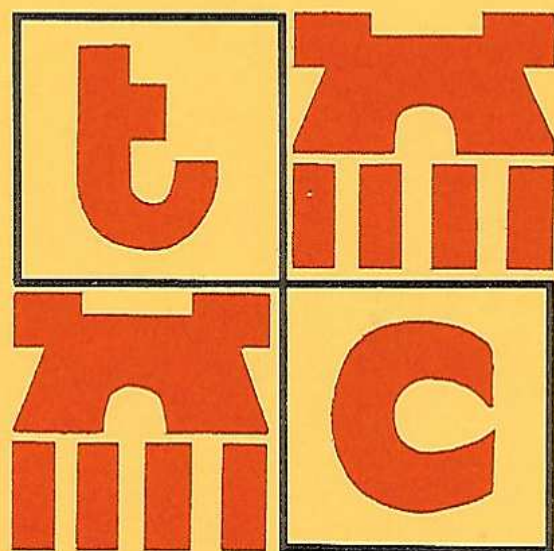

TEMAS CASTELLONENSES

CUADERNOS DE DIVULGACION CULTURAL

4

ESPELEOLOGIA A CASTELLÓ

per Josep Lluís Viciano Agramunt

Josep Lluís Viciano Agramunt, nat a Castelló en 1936, s'inicià molt prompte en l'activitat excursionista; primer per lliure i després integrat en el Centre Excursionista, marxa, escalada i exploració subterrània eren la forma de cremar unes energies. Decantat definitivament a l'Espeleologia, poc a poc, aqueixes activitats, coneixements i preparació física, passen a fer possible el treball sobre l'apassionant món subterrani. Sobre el tema té publicats més de mig centenar de treballs en el butlletí "L'Estel" del C.E.C., premsa diària, revista PENYAGOLOSA de l'Excma. Diputació, butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló, butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, etc. Segueix actiu.

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

TEMAS CASTELLONENSES

CUADERNOS DE DIVULGACION CULTURAL - 4

ESPELEOLOGIA A CASTELLÓ

per Josep Lluís Viciano Agramunt

CASTELLON DE LA PLANA
MCMXCII

ESPELEOLOGIA A CASTELLO

per Josep Lluís Viciano Aguilant

COPYRIGHT

Imprime: Gráficas Montañés
C/ Jorge Juan, 40 - Telf: (964) 21 37 39
12006-Castellón.

INTRODUCCIÓ

Aquest treball sols té per objecte donar una idea del que és el nostre món subterrani. L'intent de fer una repassada, encara que siga lleugera, per l'Espeleologia castellanenca ha de vindre marcat, forçosament, per l'activitat de l'autor, siga qui siga, en aqueix camp: societats on ha fet la seua vida espeleològica, amics i companys, aficions, etc. Per un altre costat en la redacció de l'obra no s'ha perdut de vista que hi havia una limitació de pàgines, la qual cosa obligava a sintetitzar dades, ensems que allunyava el perill de l'excesiva aridesa produïda per una repetició d'elles. Tot, d'alguna manera, ha condicionat el llibre.

Cal tindre en compte que l'Espeleologia és una activitat d'equip i la tasca que es fa és la suma de les labors, menudes o grosses, dels membres del grup. Tanmateix una activitat en solitari és possible, sense complicar-t'ho massa, això sí. Sempre hi ha alguna cosa que fer... Per això en l'escrit, com es pot vore, té major importància en espai, per allò del que més l'interessa a u, l'apartat de la relació de l'home amb les cavitats, el que podriem dir Espeleoantropologia. Un tema poc tractat pels nostres espeleòlegs i al qual caldria dedicar temps i esforços ara que tanta gent es preocupa pel món de les cavitats. Potser hagués calgut donar més espai a alguns temes, com podrien ser els apartats dels amagatalls medievals, les cavitats sepulcral, els santuaris, els eremitoris, etc., però això escapa a la intenció del treball i queda com a futura meta, quan els materials i dades s'hagen treballat més a fons.

A l'hora de jutjar el que segueix cal tindre present que hem arribat on hem pogut en una labor continuada, sense cap mena d'ajuda -les subvencions prenen uns altres camins...-; per contra vam tindre que superar els entrebancs d'algun cap d'aleshores de la nostra entitat excursionista, molt preocupat per titulacions i poc pel possible treball a fer, que era abundós i a mida de les nostres possibilitats. Ací va fallar l'orientació que calia esperar de gent que, per edat i res més, consideraves veterana.

En uns anys quan tot es fa pel benefici immediat, algú podria preguntar-se que hem guanyat amb la nostra afició. El temps dedicat a les marxes, prospeccions, escalades, bivacs, exploracions, etc., no s'ha perdut. Això ha marcat la nostra actitud davant la vida, la forma de vore un paisatge, l'estima a la nostra terra, tot. De la nostra activitat tenim els records dels bons moments passats sota terra, del bon ambient de les marxes d'aproximació, les nits de bivac, un sostre i una llar noves cada nit, sempre diferents, fets en tota mena de condicions i llocs. I tot això, que no és poc, és patrimoni nostre.

Finalment, caldria recordar ací els companys de tantes eixides: el meu germà Toni, Màxim Albella, Joaquim Arenós, Toni Cantavella, Ferran Guallart,

Francesc Navarro, Manuel Pachés, Andrés Sánchez, Miquel A. Segarra, etc. Tots ells han fet possible, d'una manera o altra, el que segueix.

UN POC D'HISTÒRIA

L'home ha freqüentat les cavitats de molt antic, algunes vegades massivament per necessitats de la vida, però cal arribar a temps relativament propers a nosaltres per trobar gents, poques, que s'interessen pel món subterrani exclusivament per ell.

En el segle XVIII Cavanilles en el seu recorregut per les nostres terres ja dóna alguna informació sobre cavitats.

En el XIX l'inquiet Mn. Salvador Roig, en els seus manuscrits, proporciona algunes dades interessants sobre cavitats de Benassal. També es troben dades, poques però així mateix interessants, al treball de Mundina Milallave. Més dades publica Puig y Larraz, reproduïdes després, a primers del XX, per Sarthou Carreres, que afegeix alguna informació de les seues visites a cavitats.

Ja entrat el segle actual nombroses cavitats són visitades pel Dr. Esteve Gàlvez. En la seua bibliografia hi ha unes quantes mostres: Cova Redona (Esteve, 1943), covetes de la Joquera (Esteve, 1965), Sima del Racó de la Tirana (Esteve, 1967), abric de l'Assut (Esteve, 1969), la Moreria (Esteve, 1988), etc. A més a més la seua labor salva de la desaparició dades i materials de l'important conjunt de cavitats sepulcral del Camí de la Costa, destruïdes totalment per una pedrera no fa massa anys.

També va fer nombroses exploracions el desaparegut Joan Tomàs Martí, que seguí les passes del seu germà Vicent, que per dissort faltà prematurament. En alguna cova hem trobat rastres de visites seues anteriors a la guerra.

Amb la fundació del Centre Excursionista de Castelló en 1955, s'integren en ell gent que ja ha fet diverses activitats de muntanya per lliure. Com que aleshores tots fan de tot, els membres de la nova societat igual fan excursionisme pur com marxa, espeleologia, escalada, etc. Però prompte el col·lectiu menut format pels amants del món subterrani pren força i personalitat, sense deixar del tot les altres activitats. Espeleologia i escalada depenen llavors d'una sola vocalia. Són temps de pobresa de materials i sobres d'entusiasme. Per exemple, una peça important de l'equip com és el casc procedeix de les desferres de la passada guerra. Però normalment amb cordes velles i força de braç s'intenta tot. En aquell moment es fan treballs com l'intent d'exploració de la Cueva de la Marecilla, el descens de l'Avenc de Raca, les primeres verticals de la Cova de la Mola, l'exploració del Forat de Ferràs, l'Avenc dels Gossos, el Forat del Solar, l'Avenc de l'Algepsar, els Avencs del Mas d'Huguet, etc.

Un pas més endavant és l'aprenentatge de tècniques de descens, però l'ascens segueix depenent del bon braç de l'explorador. Una bona mostra d'això és l'exploració de l'Avenc, amb un pou d'accés d'una trentena de metres, feta en febrer de 1959 en aqueixes condicions.

Amb les primeres escaletes metàl·liques canvien extraordinàriament les tècniques. Les verticals, per importants que siguin, són accessibles a tots. El grup, que segueix reduït però ja més decantat a l'activitat espeleològica, és molt actiu. Igual fa prospecció com exploració, topografia, recollida de dades diverses, fotografia, etc. I segueix prenent part en altres activitats socials: marxas, excursions, aplecs, etc. i de menys socials: divulgació dels fets del Palau de la Música Catalana i conseqüències, per exemple. En el col·lectiu encara hi ha un grup més reduït, l'Equip de Cap, que és una mena de gent d'atac, pocs però esportivament molt potent.

Un exemple de l'activitat d'aquells temps pot ser l'eixida feta en agost de 1961 per dos membres del grup. Amb gran quantitat de materials i equip d'espeleo i escalada inicien els treballs espeleològics des del Castillo de Vilamalefa. Segueixen l'exploració de la Cueva de la Marecilla, que topografien parcialment. Exploren després la Sima del Altís, amb un descens total de 86 metres, on també fan treballs de topografia. Bivaquegen endret la Cueva del Moro, que també exploren. Passen després per la Cueva de la Guerra, a Vilafermosa. Van després a les Coves del Carbo, que exploren i topografien. Des d'ací, per Marzén, ascendeixen a la Coveta del Portellàs, on bivaquegen amb un company que ha pujat des del campament del C.E.C. a l'Avellanar. L'endemà, 12 d'agost de 1961, a mode de descans, fan la Via Directa Guallart-Viciano a la paret de Penyagolosa. Després bivaquegen a la Cova Foradà, propera al campament, i segueixen amb l'exploració del proper Forat de l'Aigua, cavitat que té un recorregut superior als 200 metres.

Una activitat social d'aquells temps és el curset d'espeleologia, del 28 de gener al 28 de febrer de 1964, amb geologia i Karst a càrrec de Rafael Guallart i Ramos; material i tècnica d'exploració per Josep Lluís Viciano i Agramunt, i topografia subterrània per Ferran Guallart i Ramos. Les eixides pràctiques foren a les cavitats de la Coma, ara desaparegudes, a la Cova de les Maravelles i a la Cova i avencs de la Mola.

Activitats intersocials són l'Aplec Espeleològic a la Cova Santa d'Altura, en juliol de 1960, i la III Assemblea Espeleològica, a Eslida i Aín, en abril de 1962.

Per altra part, en aquells temps, hi ha a terres castellonenques alguns grups d'Espeleo d'OJE, com els de Castelló, Onda i Sogorb. A finals de 1967 fan una assemblea espeleològica, on també prenent part gent del C.E.C., tant en les conferències com en les eixides pràctiques.

Així mateix, després d'alguna incursió esporàdica, apareixen de forma continuada, des de 1963, grups catalans a terres de Castelló, que fan la seua labor sense contactes amb els grups autòctons.

L'activitat espeleològica del C.E.C. segueix així uns anys més i, poc a poc, el grup perd força i es disgrega parcialment. Arriba moment que si alguna activitat es fa és més individualment que col·lectiva. Però la flama reprén i aquesta nova revitalització coneix el canvi a les noves tècniques d'exploració. L'electró s'abandona quasi totalment i els nous aparells de descens i ascens, les cordes de fibra artificial, etc., fan que les labors d'exploració es faciliten extraordinàriament. No hi ha vertical insalvable i, amb la bona qualitat dels materials, augmenta la seguretat i tot pareix més fàcil.

Un nou curset d'espeleologia es fa de 12 de novembre a 4 de desembre de 1983, amb eixides pràctiques a la Cova de les Maravelles, la Señora, la Covatilla, Cova de Sant Josep i la Pedrera.

L'any 1984 naix a Castelló una societat dedicada exclusivament a l'Espeleologia, l'Espeleo Club Castelló. Treballa sistemàticament zones com són el Pla dels Avencs, les coves del Barranc de Blasco, los Judíos, etc. i ha publicat algun dels seus treballs: Forat de l'Horta (E.C.C., 1985), Pla dels Avencs (E.C.C., 1986), Cova de Blasco (E.C.C., 1987), etc.

A primers de 1991 l'Espeleo Club Castelló organitza un nou curset d'espeleologia, amb molt d'èxit d'assistència. Les eixides pràctiques es fan a la Pedrera, Cova de les Maravelles, la Mola, la Sima del Campillo i el Túnel del Sumidor.

A terres de Castelló hi ha, ara, els següents grups en activitat: Secció Espeleo Serra d'Irta-Alcalà, A.R.S.-C.E.C.-Castelló, E.C.C.-Castelló, ESPEMO-Morella, GEON-Onda, Centre Excursionista Buscarró-Rossell, GEAP-Sogorb, Peña-Torreblanca, Secció Espeleo-Vall d'Uixó, Centre Escursionista-Vilafranca, Secció Espeleologia Centre Escursionista-Vila-real, etc.

I la vida segueix. Noves generacions d'espeleòlegs han représ la tasca. El temps, que és el més important, és d'ells.

ESPELEOLOGIA

Les nostres comarques són abundantíssimes en fenòmens espeleològics per la major proporció de terrenys calijos que hi ha. Potser predomine la quantitat a la qualitat, sobretot si ho relacionem amb altres terres peninsulars, però cal tindre en compte que l'interés d'una cavitat, per a un espeleòleg, no té res a vore amb la major o menor extensió, profunditat, etc. Són massa els exemples del contrari per a creure-ho així i ni la coveta més petita és negligible a l'hora de treballar i traure informació sobre el món subterrani.

Per a seguir un ordre lògic cal fer una seqüència ideal de la vida d'una cavitat, amb els antecedents, naixement, vida i mort (Llopis Lladó, 1954) i

passar per les fases d'estructura, circulació d'aigües, erosió, clàstica i reconstructiva, encara que això poques vegades és així i cada cavitat és un cas diferent i no hi ha aqueixa successió de fases. Un exemple pot ser la Cova de la Roca del Morralàs (L'Alcalatén), d'origen tectònic però amb trams fortament erosionats de formació anterior.

Sense una estructura prèvia, com són les fractures i les plans d'estratificació, la calça seria una massa impermeable i els fenòmens espeleològics serien quelcom superficial, pobre. Cal que l'existència d'aqueixos punts d'infiltració facilite el treball de les aigües. Però hi ha abundància de cavitats d'origen tectònic que no passen de les fases inicials, sense erosió posterior, com poden ser l'enorme fractura del Forat de Ferràs (La Plana), el laberint d'Els Avencs, formats pel rrelliscar de les masses calcàries sobre els estrats areniscos subjacents, la Quebrantà de Molés, el Pla dels Avencs, l'Avenc de la Pena Roja (L'Alcalatén), el conjunt de cavitats de la Mola (Millars), el de los Judíos, la Sima del Altís, etc.

En el camp de la hidrologia hi ha una sèrie de problemes no resolts que mereixerien dedicar-los temps i on, sense dubte, s'aconseguirien bons resultats. A més de la conegudíssima Cova de Sant Josep, la Covatilla, la Cova de la Font del Ferro i l'Avenc del Pont dels Orons, cavitats per on circula l'aigua, i sorgències temporals com són l'Ullal (L'Alcalatén) i el Bufador (Maestrat), hi ha zones de les quals es coneixen les formes d'absorció i les d'emissió, com és el cas del Massís de Penyagolosa amb la Bassa del Quinyó i els seus Engolidors. Quan les aigües d'escorrentia de la Rambla del Pla desapareixen per ells, s'activen les sorgències temporals d'Els Ullals, els Ullals de les Jordanes, els Ullals dels Tolls de la Foresa, l'Ullal (Viciano, 1981), etc.

En una altra zona, a la ratlla del Millars i l'Alcalatén, està per comprovar la relació, que popularment es té per certa, entre la Foia de la Nou i la Sima del Manzano per on, en temps de fortes pluges, ix un doll d'aigua a pressió que forma un arc, sota el qual passa bé una persona.

Les aigües sotmeses a pressió ataquen voltes i sostres de les galeries. També ascendeixen pels punts de mínima resistència, per concentració de fractures, i en algun cas l'erosió superficial escapça alguna d'aquestes cavitats i s'obre a l'exterior, com el cas de l'Avenc de la Carrassa (Plana). Bones mostres de morfologia erosiva n'hi ha al Forat de Cantallops, a la Cova Obscura (Maestrat), etc. Erosionades sobre fractures tenim el Forat de l'Aigua i el Forat del Falcó (L'Alcalatén), per exemple. Erosionades sobre els estrats tenim les Coves del Carbo (Millars). Una posterior circulació lliure provoca canvis en la morfologia de les cavitats. Un bon exemple del pas de formes erosives de pressió a lliure és el Forat del Llop o de les Moreres (Els Ports).

Un cas a part són les cavitats fusiformes, l'origen de les quals expliquen les teories de Maucci, generalment avencs de pous impressionants per la seua regularitat, formats sense comunicació directa amb l'exterior. L'Avenc de l'Ombria, l'Avenc del Camí d'Amargura, l'Avenc del Mas de les Pomes (L'Alcalatén), l'Avenc del Morral Blanc i un forat innominat proper a la Cova Russa (Maestrat), en són alguns exemples.

Finalment hi ha cavitats fortament erosionades situades a punts on ara no tenen possibilitat de formació. Són cavitats residuals, testimoni d'un relleu exterior ben diferent de l'actual. Un exemple magnífic d'açò podria ser la Cova de les Fleixes (L'Alcalatén).

En la fase següent les roques, quartejades per les fractures i els plans d'estratificació, sofreixen dissolució per l'aigua infiltrada, que les redueix lentament fins que el pes provoca la caiguda. Bons exemples de morfologia clàstica n'hi ha a cavitats com la Cueva de la Marecilla, amb blocs enormes, la Cueva Negra, Cova de la Mola (Millars), Forat Fondo (L'Alcalatén), Sima de l'Alt (La Plana), també amb blocs gegantescos, etc.

En la fase reconstructiva les formacions, iguals en apariència però sempre diferents, cobreixen espais buits en les cavitats més o menys mortes hidrològicament. La gran bellesa d'aqueixes formes les ha fet víctimes de la irresponsabilitat de molts visitants. Un exemple de mostra: unes de les més rares, no mai vistes sota terra, tapissaven les parets del Covarxo (Alcalatén) i foren destrossades des de la passada guerra, quan es van donar a conèixer per amagats. Un altre cas llastimós foren les helictites, el que generalment es coneixen per excèntriques, de la Cova de les Maravelles (Plana). Eren de les més grans que coneixiem i les seues formes capricioses cobrien molts racons, abans. De menudes n'hi ha abundància a moltes altres cavitats, però.

Un altre cas de formacions rares, pel tamany, eren les anemolites de la Cova de la Ferrera (Plana), de formació impensable en un racó arrecerat, amagat; però la topografia posterior aclariria que hi ha unes comunicacions entre les galeries que possibilitaven els corrents d'aire que afectaven els precipitats calcaris. Aquesta mena de formacions, en tamany petit, són més correntes del que es creu i hi ha abundància i varietat de mostres en abrics i cavitats afectades per ventades i corrents d'aire. També rares i variades són les de la Finestra del Sereno (Maestrat), originades degut a les diferències de temperatura entre les dues boques, solejada una i l'altra a l'ombradiu, la qual cosa provoca corrents que afecten les formacions.

Extraordinaris també, pel tamany, són l'estalagmita de la Cueva del Estuco i les banderes, molt trencades ja, que hi ha en la part avallera de la sala, en la mateixa cavitat, i el conjunt estalagmític de la Sima de Fuente la Higuera (Palància).

Quan les successions de fases arriben al final i pareix que la cavitat ha complit el seu cicle vital, hi ha casos d'una reactivació. En una de les derivacions de la Cova de les Maravelles (Plana) hi havia un bon exemple: una galeria fortament erosionada sobre una diaclasa estava, en un punt, recoberta per unes "colades" que arribaven a formar una barrera estalagmítica al sòl, però aquesta apareixia erosionada amb un regall fet per una nova circulació hídrica.

ESPELEOCLIMÀTICA

Un apartat interessant en l'estudi de les cavitats és el de la meteorologia. Segons llur comportament climàtic, són calentes, fredes, termocirculants, etc. (Eraso, 1961). Les cavitats ascendents o calentes mantenen l'aire calent en hivern, amb temperatura invariable, mentre els canvis són en estiu; un bon exemple d'aquesta mena de cavitats és la Cova de les Cabres (Maestrat). Les cavitats descendents o fredes, amb una temperatura invariable en estiu, tenen canvis en hivern, d'acord amb la temperatura externa; un exemple d'aquestes cavitats és la Cova de la Rompissà (L'Alcalatén). Però són interessantíssimes, sobretot, les que tenen una termocirculació en tub de vent, puix per tindre dues o més boques a diferent altura, poden fer possibles desnivells notables o recorreguts importants. Una bona mostra pot ser la Cueva de Eulogio o Gronsa (La Plana), amb dues boques conegudes i una possible, si fem cas del comportament climàtic de la cavitat, però no localitzada i segurament allunyada de les conegudes. Encara millor és el cas d'una cavitat sense nom, sols penetrable en uns pocs metres però amb una gran vertical de seguida després d'un entretiment rocós, no superat per ara. L'avenc és la boca avallera d'un sistema de cavitats amb termocirculació, que llança aire fred en estiu i n'engoleix en hivern. La boca alta, que podria ser més penetrable que no les avalleres per efecte de les corrosions climàtiques, pot estar a uns quants quilòmetres, sense localitzar encara.

Hi ha també la barocirculació, molt notable en avencs de boca petita i grans espais interiors. Eixides i entrades d'aire són provocades pels canvis de pressió externs. Un bon exemple d'açò pot ser l'Avenc de la Torreta (L'Alcalatén).

EXPLORACIÓ SUBTERRÀNIA

En un camp amplíssim com és l'Espeleologia tenen cabuda molts tipus de gent, des del que sols busca cremar unes energies en un esport dur com és l'exploració subterrània a l'especialitzat, sols preocupat per un tema determinat del món subterrani. Però l'exploració esportiva cal que sols siga un mig per a possibilitar activitats específiques sota terra, per a no trobar obstacles de cap mena en els treballs. Tanmateix hi ha molts espeleòlegs que sols s'interessen

per aqueixa activitat o, almenys, és el primer graó en les seues activitats subterrànies. Les dificultats en forma de verticals, recorreguts, etc. són buscades per aqueixes gents.

A les comarques castellonenques en grans recorreguts, és clar que relativament, tenim la Cova de les Maravelles (2.000 m. aprox.) (Sección Esp. Senyera, 1981), la coneguda Cova de Sant Josep (2.384 m.), Cueva de Cirà (950 m.), l'Ullal (197 m.), el Forat de l'Aigua (210 m.), l'Ullal (220 m.) (L'Alcalatén), la Cova del Bovalar, etc. (Fernández, 1978; Fernández, Garay, Giménez, Ibáñez, Sendra, 1982).

En verticals cal destacar els avencs de la Peña del Turio (-200), Sima del Cabezo (-105), Sima la Ereta (Millars), Avenc de Coma Negra, Avenc del Mas d'En Guillem, Avenc de la Soterranya, Cueva Santa (-80), la Colomera, el Forat de Ferràs (-100), etc. (Fernández, 1978; Fernández, Garay, Giménez, Ibáñez, Sendra, 1982).

I entre les sales que destaquen per les seues dimensions tenim les de la Sima de l'Alt, Cova dels Malandrins, Cova de la Mola (1.200 m.2), Cueva Negra (2.300 m.2), Cova Santa o dels Miracles (1.600 m.2), Cueva Alcabaira, Sima de Fuente la Higuera (2.500 m.2), Cueva Cerdaña, etc. (Fernández, 1978; Fernández, Garay, Giménez, Ibáñez, Sendra, 1982).

Finalment cal que es tinga en compte que són necessaris un mínim de coneixements i equip per a practicar l'espeleo com a esport, sense buscar perills innecessaris.

L'HOME I LES CAVITATS

Per motius familiars i laborals el nostre primitiu grup d'exploració subterrània, sempre poc nombrós, va perdre força. Poc a poc va esdevindre una agrupació d'elements solts en el que cadascú feia el que podia i quan podia, i era difícil treballar conjuntament. Llavors em vaig plantejar la possible seguida, més d'acord amb les meues possibilitats d'aleshores. Per altra part calia especialitzar-se, amb un camp d'interés més precís, lluny d'allò de fer de tot i no aclarir res. Calia seguir un camí i arribar a uns resultats.

I una possible tasca la tenia al davant. Ja de temps em preocupava tot allò que relacionara l'home amb les cavitats. Ara era l'hora d'ordenar les dades conegudes i treballar exclusivament això.

Poc a poc vaig reunir més informació per aclarir qui eren, i per qué, els homes que nos havien precedit en l'interés pel món subterrani. El camp era ampli i suggerent. Havíem vist ocupar-se de les cavitats des del punt de vista de la geologia o la prehistòria, i en aquest cas, generalment, les coves solament es consideraven llocs d'habitació o sepultura. Però en les nostres exploracions havíem comprovat que hi havia més, que les cavitats han estat l'escenari de trossos de la vida d'uns homes, amagatalls on han volgut

seguir vius, paranys on han tingut una mort atterradora, llocs de cult, indrets on han treballat per viure, etc. I d'aqueixos moments, passats també sota terra però per motivacions ben diferents a les que nos portaven a nosaltres, volem donar unes mostres que, si més no, són curioses.

Cal tindre en compte que en la major part dels casos has de treballar amb dades orals o lleus indicis materials, quasi sempre negligits per les gents excessivament preocupades per marques i resultats espectaculars i, per això, en perill de perdre's definitivament.

PRIMER EL NOM: TOPÒNIMS

Generalment, quan es prospecciona una zona o es recull informació sobre una comarca, una de les primeres dades que es coneix d'una cavitat és el nom. Aquest, el topònim, naix de la necessitat de diferenciar elements semblants del paisatge. Tenen un gran interès científic, ja que en molts casos mantenen mostres dels parlars de les gents que nos han precedit en el pas per aquesta terra, donen informació sobre la història de la cavitat, etc., a més de ser un dels apartats inel·ludibles de qualsevol estudi espeleològic. Malgrat això, per part de molts grups d'exploració subterrània no se'ls concedeix massa importància i es cau en el perill, que tots hem passat, símptoma de poca maduresa o inexperiència, de no intentar buscar el vertader topònim i inventar-ne un altre, que es publica així o es fitxa per a una posterior publicació; un exemple pot ser el cas de "l'avenc de la Guilla" (Fondeguilla), que és la Sima en veritat.

Hi ha encara grups que s'encaboten en aqueixa forma d'actuar, la qual cosa indica poca o nul·la evolució.

Potser el punt on hi ha major concentració de noms inventats siga la Mola (Millars), zona abundant en cavitats i molt visitada per tota mena de gents espeleològiques. La llista és així, per ara: Asur, Boris, Caps, Carrasques, Corralàs, Corraliza, Estrecha, Figuereta, Fondo, Full, GRES, Ierabo, Mague del Pam i mig, Mamella, Melibea, Pacos, Pàmpol, Pardal, Pectoral, Pedres, Pepet de Calasanç, Pequeña, Pinet, Pla, Rebot, Rubio, Sacrificis, Sara, Sargallar, Savina, Sebastiana, SIRE, Tricycle, Troupe, etc.

Ací és on, també, s'actua de forma correcta per part d'un grup, SES-CEV, quan no es coneix cap nom, i es siglen i numeren les cavitats: M-1/19 (Ros, 1982). També ho fa així el grup ECC al Pla dels Avencs (La PLana): PA-1/11 (ECC, 1986).

Un altre perill és caure en ortografiar-ho arbitràriament, per a embolicar més la cosa, com és el cas del Forat del Albenk, a Els Ports (SIRE, 1967).

En la replega de les dades toponímiques cal tindre present que, mentre no es tinguen dades documentals, la llengua del poble és l'única font vàlida. És la sola manera de que les dades tinguen alguna utilitat. I encara més, caure

en la traducció sistemàtica dels materials és, a més d'una forma d'actuar científica, una pèrdua de temps, puix no aprofiten per a res. I açò val tant per a la castellanització com per a la valencianització.

A les comarques castellonenques es troben abundància de mots apel·latius per a referir-se a tota mena d'accidents espeleològics. La llista que segueix pot ser una mostra: Agujeracho, arrimador, arrimança, avenc, avencàs, badall, balma, cau, cavo, cima, cova, covarxa, covarxella, covarxo, covarxó, covassa, covatella, covatilla, crebà, crebadal, cueva, foradàs, foradijo, forat, furgatxo, gorgollo, gorgonxo, quebrada, quebrantà, regata, sima, etc. El mot "avenc" i el dialectal "alvenc", que a terme de Castelló s'enrevesa més i es diu "malvén", pel "malvén" de Raca i el "malvén" de Marí, no passa el Millars i així a la ratlla de l'Alcúdia de Veo i Tales tenim la Sima de l'Alt; a Artana, la Sima Calenta; a Fondegulla, la Sima; a Suera, la Sima, etc.

Per altra part, cavitats poc importants espeleològicament però aprofitables per a fins ramaders, es coneixen per "cova" o "cueva", com són la Cova Llarga (L'Alcalatén), Cueva del Sastre o Plana (Millars), etc., mentre n'hi ha de molt més importants, poc útils per als pobladors, que es coneixen per "forats": Forat de l'Aigua (Maestrat), Forat del Falcó (L'Alcalatén), etc.

Els mots compostos, com "cueva-sima", "cova-avenc", etc., sempre tenen origen en els grups espeleològics; el poble dona el nom segons l'accés, que és la part coneguda de la cavitat. Mentre "abric" és d'origen arqueològic, puix el poble diu "cova", "cueva", etc., encara que no profunditze, com he dit abans. El mot "balma" sols és viu com a topònim i s'utilitza el sinònim "arrimança", generalment.

Per una classificació simple, sense massa pretensions, dels topònims, veiem quin pot ser el seu origen i aclarir alguna cosa. N'hi ha que són descriptius i al·ludeixen a alguna característica de la cavitat: Cova Fonda, Cova Plana (L'Alcalatén), Cova Blanca, Cova Redona (Maestrat), Cova Foradà, Cova Negra (La Plana), Forat Groc, Cova Roja (Els Ports), etc.

Altres els origina la seua situació i generalment inclou el topònim del punt on es troba: Cova del Portellàs, Cova de la Fos (L'Alcalatén), Avenc del Bovalar (Maestrat), Cova de la Mola (Millars), Cova de Beniparrell, Forat de l'Horta, Cova del Morró, Cova del Piló Redó (La Plana), etc.

En tenim que al·ludeixen al propietari dels terrenys o a algun ocupant de la cavitat. En aquest cas, generalment, el topònim és format per un malnom o el mig de vida de l'ocupant, i no pel cognom del propietari o ocupant: Forat de la Bagassa (Benifassà), Cova del Camao, Cova del Cutxaretero, Coves dels Porros, Cova del Sereno (L'Alcalatén), Cuevas del Cojo (Millars), Cova dels Encenalls, Cova del Sec (Maestrat), Cueva de los Lladres (Els Ports), Cova de Pantalons, Cova de Reula (La Plana), Cueva del Roderó (Palància), etc.

La fauna també n'origina un rastre: Cova de les Cabres, Cova de la Llobatera (Maestrat), Forat de la Rabosa, Cova de les Vaques (L'Alcalatén), etc. Igual que la vegetació: Cova de la Figuera (Maestrat), Cova de la Ginesta (L'Alcalatén), etc. Ací tenim el cas de la Cova del Mosquerí (L'Alcalatén), que és el nom d'una planteta, però també un malnom i el topònim d'un indret.

Alguns evidèncien un origen llegendari, encara que ara no es conega cap història fabulosa sobre ells o almenys nosaltres no l'hem trobada. És el cas del Pou de la Llàmia (Els Ports) i la Cova del Drac (Benifassà).

Hi ha cavitats properes a ratlles de termes municipals que es coneixen per dos noms diferents, segons la procedència de qui les nomena. És el cas de la Cova Santa (Vistabella), també Cova dels Miracles; Cueva del Sastre (El Castillo de Villamalefa), també Cova Plana; Cueva de Eulogio (L'Alcúdia de Veo), també Cova Gronsa; el Cau Calent (Benicàssim) o Avenc de Marí; etc.

Un cas curiós és el de la Cova del Frare (Aín) i la Cova del Frare (Onda). Mentre el primer topònim l'origina l'ocupació de la cavitat per una mena d'eremita en el segle XIX, l'altre, idèntic, és per la situació contra un monolit, frare o capitell per a la gent de la muntanya.

La cova coneguda per Cisterna d'Aleus (Maestrat) és per replegar-se aigua en l'interior de la cavitat; la segona part del topònim fa referència al propietari.

Molts topònims els trobem més d'una vegada. D'entre els més repetits tenim: Cova o cueva Negra, 25 vegades; cova o cueva Roja, 19 vegades; Cova o Forat de l'Aigua, 16 vegades; Cova Soteranya, 16 vegades; Cova Foradà, 10 vegades; Cova o forat de la Rabosa, 11 vegades; etc. Lladre o Lladres, Moro o Moros, també n'hi ha molts més d'un.

També hi ha el cas d'una sola cavitat amb quatre noms: Forat de l'Àliga, del Blúfol, del Cingle o del Solar (La Plana).

DOCUMENTS

En els treballs de prospecció un complement de les dades orals és la consulta de les fonts documentals, quan això és possible. Poden ajudar a fixar topònims dubtosos o algun que ara pareix embolicat, com per exemple l'actual Cova del Bolimini = Cova del Bolihermi (1630) = bol armeni, a més d'augmentar la informació sobre les cavitats.

L'esment de cavitats en documents dels temps passats pot ser per diversos motius, com és el cas de les mallades, sesters i tanques ramaderes, amb abundància d'exemples, com en el "Llibre dels camins de l'Herbatge de la Setena de Culla", de 1597: Cova dels Aragonesos, Cova del Fumero, Cova d'en Roquís, Cova de la Figuera, Cova Llonga, Cova de Corbó, Cova d'en Julià, Cova dels Oms, Coveta de Culla, Coveta de la Pica, Cova d'en Fabregat, Cova de la Pedra, etc.

També per situació i fer de fita o referència en els amollonaments, com pot ser el cas de la Cova del Bargalló (Díaz Manteca, 1987). O per servir d'escenari a algun acte, com l'aplec de prohòmens de Morella i de Sant Mateu en la Cova Fumada (Sánchez, 1985) per a tractar de mollonaments. Per algun altre motiu, com la Cova de les Traveres, on passen la nit els representants de les viles i llocs de la Tinença de Culla, en la visura de camins, mallades i abeuradors de 1597.

A més, de tots els segles hi ha mostres, en alguns més que els altres per tindre més abundància de documentació disponible. Uns quants exemples són els que segueixen:

Segle XIII.- Cova de Na Fustera (Benifassà), esmentada en la carta de població de Bellestar (Colección de cartas pueblas, BSCC, XIV, 1933, pp. 433-434).

Segle XIV.- La Cova (Benifassà), en els Establiments d'El Boixar (Mateu, 1969).

Segle XV.- Cova de Na Rabades (Maestrat) (Puig, 1933).

Segle XVI.- Cova d'en Vilamanya (Maestrat), esmentada repetidament en el "Llibre dels camins de l'Herbatge de la Setena de Culla", de 1597.

Segle XVII.- Cova de la Penella (Vilafamés), relacionada en les Mallades de la Vila de 1630 (Díaz Manteca, 1982).

Segle XVIII.- Cova Empoma (L'Alcalatén), que ix en uns papers de 1799.

Segle XIX.- cova de N'Uriol (Maestrat), esmentada en unes escriptures de 1806.

HABITATGES

Malgrat que els indicis d'ocupació de les cavitats són numèricament importants, val a dir que quan files prim i busques una ocupació continuada, un habitatge, disminueixen considerablement i queda un percentatge molt reduït, unes poques de bones característiques, ben situades, amb potència de reompliments que testimonien l'ocupació humana per espais de temps molt llargs. Potser el millor exemple, per les condicions d'habitabilitat de la mateixa cavitat, situació i per més coneguda, siga la Cova del Mas d'en Llorenç, segons el topònim més vell, o Cova Fosca, com també es coneix ara. Aquest nom no té més de 30 anys, segons dades que vam replegar de gent major d'aquella rodalia. Porcar l'anomena "Cova Gran" (Porcar, 1934), però aquest nom no és conegut en la zona. Dóna ja dades sobre el seu reompliment. En 1970 la redescobreix arqueològicament A.G.P. (González Prats, 1979), però prompte sofreix una gran remoció per part d'un habitant temporal de la comarca, que busca "tresors". Després, ja en 1975, comencen unes campanyes d'excavació que intenten salvar el que es pot (Mesado, 1981; Olaria, 1980; Olaria, Gusi, Estévez, 1980; Olaria, Gusi, 1981).

La cavitat, molt ben situada, té un ample de boca d'uns 15 metres i penetra sota la roca, des de la visera al fons, uns 17 metres. Les excavacions evidencien, per ara, una primera ocupació, llarga, epipaleolítica i dues més, neolítiques, llargues també per la potència de nivells. Exteriorment, per indicis trobats per les bancalades, on es van escampar, amb els fems, els nivells superficials, es poden testimoniar ocupaments del Bronze, ibèric i medieval musulmà.

CAVITAT-MAS

Hi ha, per totes les terres castellonenques, una relativa abundància d'exemples de trogloditisme apropiats en el temps a nosaltres. Els motius de l'ocupació de les cavitats són variats, però generalment ho són per gents marginades o són habitades ocasionalment. Són interessants, però, les cavitats que han arrecerat construccions i han fet les voltes de mas, ocupades tot l'any per gents que vivien de la terra. N'hi ha per tot arreu de les terres castellonenques, però és a les ribes del riu de Montlleó on coneixem més quantitat de mostres.

Ací, en les zones més amunteres de la conca, com a mostra podem esmentar la Cueva de Marieta i la Cova dels Gabials, les dues amb despulles de construcció. Ja molt més avall tenim la Cova del Catxerullo, amb les deixalles de construcció del que era un mas. Alguna altra més n'hi ha encara, riu avall, i ja després de passar el Forcall, al peu dels Cingles Fondos, tenim la Cova de les Llidoneres, que he escollit com a mostra de cavitat utilitzada com a mas. Val a dir que per la zona n'hi ha més amb indicis d'ocupació, però són menys importants que aquesta. Antigament se n'ocupaven temporalment moltes, en els treballs del camp o en temps de fred.

Dels temps que s'habitava la Cova de les Llidoneres hi ha indicis abundants. En l'interior s'identifiquen fàcilment la llar, contra l'entrada, oberta a l'exterior; hi ha després una paret de construcció pobra amb una porta i passada aquesta tenim a l'esquerra un pesebre i a la dreta un replanet en la roca, que haurà fet de llumener segons es pot deduir del fumet. Hi ha indicis d'una paret antiga, ara desapareguda, i més endins n'hi ha una altra de pedra seca, que talla la seguida de la cavitat, que és més profunda.

Exteriorment, pel peu del cingle, hi ha una sèrie de construccions de pedra seca, complementàries del mas: corralets, solls, etc.

Tant la boca d'accés com gran part de les parets interiors estan emblanquinades amb calç.

AMAGATALLS

La proximitat d'algun perill, real o imaginari, ha impulsat sovint la gent a amagar-se sota terra, algunes vegades amb resultats tràgics per haver

escollit vertaders paranys com a amagatall. Hi ha moments en que, segurament per una psicosi col·lectiva, els amagaments han segut multitudinaris i han deixat rastres importants. Els moments són ben precisos, sobretot el medieval musulmà, amb una repetició monòtona dels materials ceràmics, pobres. Potser dels qui tenim més varietat de dades són dels de la guerra 1936-1939, lògicament. I caldria estudiar els prehistòrics, del Bronze sobretot, i aclarir si són de més d'una vegada, que és una impressió que tens quan en coneixes més d'un.

Un altre problema que es pot presentar és triar les cavitats d'amagament de les d'habitació, però si s'ha trafegat sovint el món subterrani t'adones que hi ha arguments topogràfics i materials per a fer-ho amb quasi total garantia d'encert.

Els homes han buscat repetidament les mateixes cavitats per amagar-se i no sempre per ser de condicions excel·lents. Si prenem com a referència les cavitats-amagatall medievals, les més nombroses, tenim que un 54% d'elles s'havien aprofitat ja en la prehistòria; un 19% es van utilitzar per a passar despercebuts els habitants de la rodalia en la guerra de 1936-1939; després el 7% d'elles es van paredar en la lluita contra els maquis, segurament per tindre-les als habitants de la zona com a bons refugis; etc. I ara fem un recorregut per aquesta mena de cavitats.

Cavitats clarament amagatalls prehistòrics n'hi ha un bon grapat, algunes on a més d'alguna deixalla tenen treballs d'acondicionament amb pedra seca, com parats que mantenen el sòl, parets que tallen alguna seguida, caigudes obturades, etc., i caldria treballar-les a fons per a poder traure alguna conclusió.

La cavitat-mostra, ni de les més importants ni de les menys, és la Cueva de Fuente de la Higuera (Millars).

Aquesta cavitat té una boca no massa gran, que passaria despercebuda fàcilment entre la vegetació. Dóna directament a una sala relativament espaiosa, amb algunes seguides, però. Per aplegar on hi alguna deixa de l'amagament de les gents del Bronze cal passar per un forat descendent i arribar a una saleta amb espais a diferents nivells. El lloc queda molt amagat i passa fàcilment despercebut. Val a dir que hi ha un badall al sostre, cegat amb pedres grosses, que podria ser un accés directe primitiu, però és probable que fos clos pels mateixos amagats, com passa en altres llocs, per a fer més amagada la cambra i s'accedira pel mateix punt que ara. En temps relativament recients la cavitat fa d'amagatall dels masos immediats.

Són nombrosos els amagaments medievals musulmans. N'hi ha per tot arreu, com si fossen motivats per un pànic col·lectiu, per l'arribada d'un perill forà.

Un cas més conegut, per hi haver-se fet treballs d'excavació per gents alienes, és la Cueva de Juan Lentejas (Millars). La cavitat té la boca oberta en una depressió que passa desapercebuda entre el brancatge i el fullam. La primera saleta és de sostre baix. La seguida, entre masses de formació, és una gatera fàcil, que dóna a una cambreta allargada, en dos nivells. Ací és on es van amagar aquelles gents emporugides, sense fiar-se massa del desapercebut de la boca. Encara hi ha, a més, treballs fets amb cúdols per fer més il-localitzable la cambreta, en la part contra la depressió exterior. La probresa dels materials ceràmics és la general a totes aquestes cavitats, amb poquíssimes excepcions. Cal tindre en compte, però, que en les coses corrents, les pobres, està la vida del poble, de la majoria, mentre les peces extraordinàries representen una minoria, molt poca gent.

La fixació de la cronologia dels amagaments, que pareixen d'un moment ben precís, cal buscar-la en temps ben revolts dels segles XI i XII, com són la vinguda dels castellans d'Alvar Håñez, els del Cid, els almoravits o els almohades (Sanchis Guarnier, 1965). Alguns tresorets publicats apunten al segle XII (Barceló, 1976; Ripollés, 1977; Ripollés, López, 1977), la qual cosa s'avé prou amb algun testimoni arqueològic aprofitable cronològicament. Un estudi conjunt de la gran quantitat de cavitats amb deixalles dels amagaments podria aclarir-ho definitivament.

En els recorreguts per les terres castellonenques hem replegat alguna vegada el testimoni, per tradició oral, de l'ús com amagatall d'alguna cavitat en les guerres carlines; és el cas de la Cova del Cabeço o del Mosquerí (L'Alcalatén), amb una boca molt visible però amb zones interiors que passen prou desapercebudes. Les deixes d'amagaments anteriors i posteriors confirmen les bones condicions de la cavitat com a refugi, ben conegudes en la contrada.

Com he dit, és de la passada guerra 36/39 quan tenim més informació, per poder reunir les dades materials i les orals. Els motius dels amagaments són molt variats: joves que fugen de les quintes, com el cas de la Cova de la Ginesta (L'Alcalatén), oberta en un pany rocós i d'accés difícil; religiós que escapa dels milicians en una coveta innominada del Barranc del Marfullar (Maestrat), també en una paret rocosa i d'accés problemàtic; soldats que fugen del front, amb armament i tot, com els que s'amaguen a la Cueva de los Navarros (Millars); cavitats que fan de refugi dels masos propers, com l'Avenc del Mas de la Creu (Maestrat), accessible i amb bon espai, però excessivament humit per a fer estades llargues i poc amagat; altres que fan de refugi de tot un poble, com la Cova del Castell o Algepsar (Plana), on s'amaguen entre 4.000 i 5.000 persones, segons el testimoni d'un amagat i s'ha publicat (Rull, 1967), malgrat la poca seguretat que oferia, com ja diu Cavanilles en el segle XVIII (Cavanilles, 1958).

De molts masos se sap que empraven cavitats properes per a tindre aliments, coses de valor, etc. en temps revolts i fins i tot amagar-se els habitants del mas. És un tipus d'amagatall intemporal, ja que s'utilitza des del moment que s'edifica un mas en la rodalia, en totes les ocasions que calia. Abunden i se'n coneixen unes quantes, d'aquestes cavitats, però d'acord amb l'estructura del treball n'he triat una, propera al Mas de la Mançanera (L'Alcalatén), fa anys deshabitat, de la qual no sabem el nom i individualitzada amb la sigla M-3 a les fitxes de l'E.C.C. La vam localitzar en unes prospeccions per la contrada puix en la vessant de la muntanya, pelada per una crema, es podia vore la depressió allargada on s'obre la boca. Aquesta, prou gran, es va cloure quasi totalment amb una paret de pedra seca, reomplida exteriorment, la qual cosa la fa pràcticament imperceptible. Sols hi ha un pas estret, on es passa just i cal arrossegar-se. A més, com hem pogut saber d'altres cavitats, pareix que es cobria aquest accés amb una mata, generalment una argelaga, que la feia totalment il-localitzable. Això probablement es feia amb un corbelló que encara estava, en mal estat, allí.

La cova, d'origen tectònic, té molt d'espai habitable i seguides en avenc.

COVES FORTES

A terres castellenques són rares les cavitats que s'han utilitzat amb finalitat defensiva. N'hi ha algunes, utilitzades com a refugi però ensems amb certes possibilitats de defensa per les seues condicions topogràfiques i la seua situació, però sense ninguna mena de construccions o indicis d'elles que les faça destacar.

Potser el millor conjunt i segurament l'únic és el format per les cavitats de la Moreria (Maestrat), sobre el riu de les Coves. Ací, arrecerades en les balmes que s'entenen per la cinglera i malgrat la mala orientació d'aquesta, hi ha abundància de despulles, que testimonien una massa important de construccions: gorró, graons, piquetes, trossos de paret, falques de cabirons en la roca, etc. Contrasten el perdudes que estan les deixalles de les cavitats, amb la relativa bona conservació de l'aljup, menys arrecerat. Açò fa pensar en una destrucció intencionada dels casalicis.

Sobre la finalitat d'aquestes construccions pareix que són el que resta d'un grapat de cavitats acondicionades amb intenció defensiva. Cal tindre en compte el mateix topònim de la població propera: les Coves de Vinromà. És segur que aquest és el primitiu nom de la Moreria, que quan pren més força un nucli de poblament proper passa a aquest (Esteve, 1988); hi ha molts exemples d'això: Nules, Castelló, Alcalà, etc. És de creure que açò seria el primitiu castell de les Coves, puix encara en la carta de població de 1281 (Ferrandis Irles, 1950) el senyor es reserva un lloc per construir-lo en la mateixa població, la qual cosa vol dir que abans allí no n'hi havia. Pareix que

no arriba a construir-se i fa de castell la població murada (Forcada, 1975; Gordillo, 1974).

En la vessant herbosa, entre el penya-segat i el riu, hi ha indicis abundants de construccions de pedra seca i d'obra de pedra i morter, que és el que resta de la petita població a la qual servien de refugi les cavitats de la Moreria.

EREMITES

És ben conegut l'ús de cavitats per part de solitaris religiosos, per a fer vida eremítica. Pareix que a les comarques castellonenques, concretament al Maestrat, s'inicia o pren força aquesta mena de vida en la primera meitat del segle XIII (M.B., 1920), però el primer testimoni documental donat és de l'any 1362. Hi ha un altre testimoni documental de l'any 1401 (Sánchez Almela, 1985) en el que apareix la partida dels Ermitans, la qual cosa indica un poblament eremític prou llarg com per a que prenga força el topònim, viu encara a hores d'ara com a Roca dels Ermitans. Topònims que poden indicar la presència de nuclis d'eremites en tenim uns quants: les Ermites (L'Alcalatén), les Ermites (La Plana), Roca dels Ermitans i l'Ermita (Maestrat), etc.

Ja en el segle XVI hi ha dades que es fa vida eremítica en la Cova d'en Tabusto (Maestrat) per part de Josep Ribera, que serà el primer ermità de Sant Roc, al Coll d'en Timor, segons els escrits de Mn. Salvador Roig. La cavitat no és massa habitable, per humida més que res, però és un bon amagatall. L'amagament de gents de la rodalia en la guerra 36/39 ho confirma. Hi ha pocs indicis, tant del primer com del segon, i són de graons i acondicionament de pedra seca. En una "colada" hi ha una mena d'estrella de 8 puntes, gravada. És un motiu senzill, sense época per això, puix se'n coneixen pareguts de medievals musulmans, de pastors, etc.

SANTUARIS

Les cavitats són, encara ara, un bon escenari per a qualsevol ritual. Ja en temps passats la foscor, la por al desconegut, junt amb les contalles i llegendes que, sense dubte, es contarien sobre elles, afegit a motivacions religioses, tot junt, les faria atractives per a aquelles gents.

Es segur que prompte es fa un ús religiós d'elles i així s'ha deixat entreveure en algun treball (Aparicio, 1976), i algunes pintures i gravats rupestres ja en són una manifestació, encara que en llocs de poca o nul·la profunditat ací a les nostres terres. Com a mostres, per menys conegudes, posem la Cova, cavitat oberta a terres de l'Alcalatén en el que en el segle XVIII es coneix per la Solana d'Eroles. Ací, en el pany del fons de la cavitat, un personatge orellut o amb banyes mira fixament a l'exterior. És difícil datar-lo i podria ser cosa de pastors, però no deixa de ser una pintura rupestre. I de gravats en

tenim en la conegudíssima Cova de Petrolí. Són vells, però per la seua simplicitat són intemporals i pareguts se'n troben en moltes cavitats freqüentades per gents ramaderes i en algun amagatall medieval i tot.

Del Ferro I tenim indicis clarament classificables com a cosa religiosa o deixalla d'algun ritus, sempre en les boques de les cavitats. Els restes són comparativament menys importants dels que es coneixen exteriors d'igual datació, però testimonien un ús religiós de les cavitats en aquells temps. És el cas de la inscultura de la Cueva Honda (Millars), d'on s'han publicat materials de la primera Edat del Ferro (Sarrion, 1975). No hi ha dubte sobre el caràcter de santuari ibèric de la Cueva Cerdaña (Palància) (Sarrion, 1979; Palomar, Oliver, 1985) on, a més dels testos de ceràmiques caliciformes, ossos d'animals, formacions en general, aigua, etc. (Aparicio, 1976) caldria valorar la gran columna, aleshores una enorme estalagmita. Caràcter religiós tenen els grafitos de la Cova Gelà (Plana), amb la *sahada* musulmana (Mesado, 1971). Medievals musulmans són els gravats d'una coveta de les Moletes (Maestrat), amb paral·lels en una altra cavitat molt més important a terres del Millars.

Un dels dos santuaris troglodítics més coneguts de les comarques castellonenques, la Cova Santa (Palància), pareix que té un inici morisc. En el segle XVI són ells qui comencen a freqüentar massivament la cavitat per a celebrar algun ritual i venerar la imatge de la Mare de Déu de la Cova Santa, que després segueixen els cristians vells a partir del cas de la Montserrat (Un Sacerdote de la Diócesis, 1890; Corredera, 1970).

Però com a mostra de santuari he triat l'altre dels dos més coneguts, la Balma, a terres d'Els Ports. De situació privilegiada, és habitada ja en la prehistòria, de la qual cosa hi ha indicis per tot arreu, així com medievals. La mateixa paret que forma el repeu que manté el sòl de l'ermita és clarament medieval, amb paral·lels en les construccions en espiga dels castells i poblats musulmans. És segur, ja que el lloc és escaient, que l'indret és ocupat prompte per algun nucli eremític. Això s'ha publicat (Ejarque, 1934), tret de Gaspar de la Figuera, on també es diu que els dos últims eremites de la Balma van habitar-la a primers del segle XVI. Indicis d'aqueixes gents en trobes per tot arreu, inclús hi ha deixes toponímiques, com és la Celda del Frare.

El primer testimoni documental de la Balma com a santuari és el conegut testament de 1380 (Milian, 1928), on hi ha una deixa per a lluminària per a "Senta Maria Magdalena de la Balma e a Sent Blai de la Balma". No es diu res encara de la Mare de Déu de la Balma. En l'inventari de 20 de novembre de 1437 ja es parla de la "Verge Maria apellada de la Balma" (Milian, 1928).

El pas de les centúries ha afegit construccions i treballs al nucli inicial. De 1545 era la capelleta del barranquet, restaurada en 1744. De 1577 a 1580 ja es fan ampliacions de l'hospederia (Ejarque, 1934). En 1594 es fa la reixa,

amb traces gòtiques en els remats (Betí, 1926). Els treballs de la calçada i voreres de pedra es fan entre 1628 i 1638. De 1635 era l'orgue. Una nova ampliació de l'hospederia és de 1656/1657. Els treballs del campanar i de la portalada són de 1667 a 1670. L'actual creu coberta és de 1686 i 1687, amb pintures fetes en 1860 pel morellà d'adopció Cruella. L'anomenada Sala bona es fa en 1865. El pont de la carretera, sobre el Bergantes, és de 1925 (Ejarque, 1934).

Pel pas dels anys les obres per a fer allotjaments han desfigurat en gran part les construccions, per sort i per ara interiorment. Caldria fer un bon estudi del conjunt monumental, llevar pegats innecessaris i restaurar. Potser, si es vol que el segle XX afegira alguna cosa, es podrien fer obres en el gran abric que hi ha sobre les fonts i el d'abans l'ermita, sense que desentonaren amb els casalicis ni amb el paisatge, i on hi hauria lloc per a fer un bon grapat d'allotjaments per a estiuejants. Així es seguiria amb l'atractiu de sojornar sota la roca, amb més capacitat i millors condicions que ara. També caldria refer sendes i senyalar recorreguts pels voltants, on hi ha racons agradosos.

RAMADERIA

L'home ramader ha buscat sovint la protecció que oferien les cavitats per als seus bestiaris. Són nombrosíssimes les balmes i coves amb construccions de pedra seca, que testimonien un ús com a mallada, sester, etc. I si es repassen documents dels temps forals es troben exemples de tota mena. Cal dir que açò darrer és aconsellable a l'hora d'iniciar prospeccions per una zona, quan això és possible.

Preferentment es buscaven cavitats de boca ben ampla i poca profunditat. Hi ha casos de més profundes amb les seguides tancades amb parets de pedra seca. Les dues principals utilitats, mallades i assestadors, es poden diferenciar perquè en les primeres sovint es pot reconèixer el racó on feien estada els pastors, puix la mallada és on es pernoctava, mentre el sester o assestador és on s'arreceraven els animals en les hores de calor i no calia sojornar.

Els Capítols de la Tinença de Culla, de 1348 en avant, fixen l'ample de les mallades en 30 alnes o vares. Les entrades n'han de tindre 10. Igualment es té en ells una gran preocupació per l'arbreda i es diu que ninguna persona gose esmotxar ni tallar dins els límits de les mallades d'herbatge carrasques, roures, llentiscles, savines ni cap gènere d'arbres. Les penes són de V i X sous, segons el dany fet, a més de l'esmena.

De que es tenia gran cura de les mallades i altres elements del món ramader tenim que en papers de finals del segle XVIII, que malgrat els Decrets de Nova Plana estan en la nostra llengua, en fixar els límits de les

propietats s'utilitza, repetidament, la fórmula notarial següent: *salvant passos, mallades i sestres*. Açò per a salvaguardar aqueixos béns d'ús comú.

De que els veïns intentaven fer-los seus tenim mostres abundants en el reconeixement que es fa en 1597, pels prohoms de les viles i llocs de la Setena de Culla, de camins, mallades, antuxans i terres d'herbatge. Els fraus són freqüents, sobretot quan es passa per bones terres, com és el cas del Pla de Vistabella, però s'aclarien les coses i les fites tornaven al seu lloc sense ningun mirament.

A més de les de les Setenes, hi havia mallades dels Consells, particulars, etc. i això explica la gran abundància de construccions ramaderes que hi ha per tot arreu en les nostres muntanyes.

Unes mostres de cavitats utilitzades com a mallades poden ser les que segueixen: Cova dels Aragonesos, Cova del Coscollar, Cova del Fumero, Cova Monferrera, Cova d'en Roquís, etc. (Atzeneta); Cova dels Cocons, Cova de la Figuera, Cova Llidonera, Cova Llonga, Cova Soterranya del Marfullar, etc. (Benafigos); Cova de Corbó, Cova d'en Girona, Cova d'en Julià, Cova del Senallo, Cova dels Oms, etc. (Benassal); Cova de la Corda, Cova del Ferre, Cova Llampera, Cova dels Porcs, Cova Torta, etc. (Tinença de Benifassà); Cova de n'Arnes, Coveta de Culla, Coveta de l'Ombria, Coveta de la Pica, Cova Redona, etc. (Culla); Cova d'en Fabregat, Coves de les Molatelles, Cova de la Pedra, Coveta de les Saleres, etc. (Vistabella); Cova de la Carbonella, la Covarxa, els Covarxons, Cova de la Fos, Cova del Llop, etc. (Xodos).

HISTÒRIES I LLEGENDES

A les terres altes, en moltes contrades, pel brutal despoblament hem arribat al paisatge mut, sense topònims, llegendes, cançons, etc., sense aqueix rastre del pas de l'home sobre ell. Amb els pobladors ha marxat tot. Però la coincidència de l'inici de les nostres activitats amb un poblament prou regular encara, nos va fer conèixer algunes històries sobre les cavitats que buscàvem.

Val a dir que explorar qualsevol cavitat és desmitificar-la: grans recorreguts, profunditats infernals, històries, contes, queden en això darrer. Avencs amb contalles d'aparició diabòliques n'hi ha uns quants, sobretot a les comarques interiors. Són històries originades per trobar-se a zones de pastura, per a emporuguir els pastorets i allunyar-los, i amb ells els ramats, de les perilloses boques dels avencs.

Un exemple. Hi ha encara una cavitat que segueix il·localitzable i, per això, esperançadora, oberta a tota mena de fantasies i projectes, plena de contalles: és el mític Avenc de Penyagolosa (Viciano, 1980).

Aquesta cavitat hi ha qui la situa pel mateix cim i altres pels voltans del Portellàs, però no està localitzada. És conegudíssima per terres de l'Alt Maestrat i l'Alcalatén. A més de les històries que d'ell es conten, també es diu això que senyala els canvis de temps amb fums i brams. D'existir l'avenc, aquests serien els sorolls i bafs produïts per la barocirculació, en les baixades de pressió que acompanyen el mal temps.

De l'Avenc de Penyagolosa es conten, entre altres coses, les contalles següents:

Uns pastors van despenjar pel buit de l'avenc un soc lligat amb una corda. Al traure'l pesava més i quan va arribar a dalt en ell anava un gall, que va cantar. Esglaiats ho van deixar tot i van fugir d'allí.

Uns altres van vore un ase molt sequerut pels voltants de l'avenc. Per a comprovar si tenia força i els sostindria, li van pujar i aleshores va moure a tot córrer cap a la cavitat i es va tirar dins, però els pastors es van deixar caure a temps i es van salvar.

En una nit tempestuosa, de fred, passava un caminant per aquell tossal. Com que va vore una foguera i un home assegut contra ella, es va acostar i mentre xarraven i s'escalfava es va adonar que a l'altre, per sota la capa, li guaitaven una mena de potes. Esglaiat es va aclamar a Sant Joan i llavors, fent un tro, l'altre, que era el diable, va desaparèixer amb la foguera per la boca de l'avenc.

LLADRES I RODERS

Hi ha abundància de topònims espeleològics que fan referència a activitats de saltejadors de camins i que els habitants de les terres properes creien que utilitzaven aqueixes cavitats com a refugi. Algunes, estratègicament situades, és molt probable que això fos real: Cova dels Lladres, a les costes d'Orpesa; Cova dels Malandrins, a les de la Pobla; Cova dels Lladres, sobre el camí de Torre d'Arques; i moltes més escampades per totes les comarques castellonenques. Temps revolts, situacions socio-econòmiques injustes, han afavorit sovint el naixement de les partides de bandolers, de llarga tradició mediterrània. El seu final era l'eliminació física o, en uns temps, passar a formar part dels "gloriosos tercios" a Flandes o Nàpols (Reglà, 1966), potser per allò que els extrems es toquen. Però les conversions massives sempre són sospitoses i està clar que el canvi d'hàbit, uniforme, bandera o com es vullga dir no canviaria l'home. Però ara, gràcies a la guerra, tindria permís per a bandolejar impunement.

Però a més, a les nostres terres, per aqueixos motius i segurament deixalles de les guerres de partides, tenim els roders, marginats i marginals, avesats a viure de la terra, les armes i de la fama adquirida, bona o mala tant se val. El roder, l'home sol, ha deixat un rastre més precís en la toponímia, puix a més

del genèric, com la Cueva del Rodero (Palància), tenim una sèrie de cavitats amb el malnom del roder que s'amagava allí o el poble així ho creïa. Uns exemples poden ser la Cova del Sereno (L'Alcalatén); Forats de Pepurro (Maestrat); Forat del Floro (Els Ports).

Deixalles d'un roder podrien ser els indicis ceràmics trobats en un abric del Castellfollet, que dominava el pas de les terres baixes a les altes de l'Alcalatén, i on Llucena va deixar perdre part de les seues arrels al destruir-se les despulles d'un pobladet del Bronze valencià, per un sentit equivocac de la propietat en "benefici" del terratinent.

També algun altre indicati de gents així podrien ser alguns testos trobats en cavitats ben amagades.

El roder no tenia cap altra eixida que la mort violenta. I així va passar amb el Sereno, Pepurro, etc.

GUERRILLES

Les guerrilles han fet sovint ús de les cavitats: dipòsit d'armes i queviures, amagatall, estafeta, etc. són les utilitats que han ofert en aqueixa mena de lluita irregular, sovint vorejant el bandolerisme. Açò per la necessitat de proporcionar-se uns mitjos materials, sense tindre al darrere un estat encarregat d'aportar-los, que junt a la replega en les partides de tota mena de gents, ho fa inevitable.

Les dades reunides són sobre aqueix ús de les cavitats per les partides guerrilleres. Ja en la guerra de Successió, a primers del segle XVIII, els miquelets prengueren a Frare Dn. Vicente Grau, de l'Ordre de Montesa i capellà d'honor de S.M., i el dugueren a una cova del terme de Bell-lloc, on el van tindre 9 dies fins que fou alliberat a canvi de 800 lliures. A més el van deixar sense roba i tot (Roig, XIX).

El dia 28 de maig de 1972 fem un recorregut de prospecció per terme de Benassal. En una de les cavitats visitades, la Cova Roja, trobem picat en la roca el nom de Florencio Vives i la data 1812. Després vam trobar el de Salvador Roig, més avall d'una creu. Anys després, en un manuscrit del mateix Mn. Salvador Roig i Moliner, vam trobar una nota on dia que els dos, aleshores, formaven part de la partida de Fr. Ascensio Nebot "el Frare". D'aquest diu que, junt amb el comandant francès Rumfort, foren els introductors en el Maestrat de la "inútil, rapaz y destructora" guerra de muntanya (Díaz Manteca, 1977). Per la situació de la Cova Roja, que domina el pas per la Rambla Carbonera cap al Coll d'Ares, és fàcil que vigilaren des d'aquell punt i aprofitaren les hores mortes per a posar els noms, tasca ben sorollosa per altra part.

Mn. Salvador d'ell mateix diu que era "masovero, Maestro de Gramática, Vicario y Benefico escritor de este Libro Verde", a més de "liberal", com diu

en altres punts, mentre Florenci Vives i Pascual, amic d'ell però se sobreentén que major i cunyat del seu germà, fou per aqueixes mateixes dates notari i fidel de fets a Benassal, després primer oficial, Secretari del "Jefe" Polític, "Jefe" Polític interí de València i gran advocat a Madrid, on morí, fadrí, en 31 de març de 1845 (Roig, XIX).

El comandant francès Rumfort va utilitzar com a allotjament l'ermita de Sant Pere, en l'interior de la qual està l'Avenc del mateix nom, açò en la fase final de la seua lluita contraguerrillera. L'ermita, ara arruïnada, domina una gran extensió de terreny entre la Jana i Traiguera.

Ja de les guerres carlines tenim que Madoz, en el seu diccionari, diu de Benassal: "7 cuevas, algunas de bastante capacidad, por cuyo motivo, y por lo ocultas que se encuentran, sirvieron unas de guarida a los partidarios del pretendiente cuando se veían acosados por las tropas nacionales, y otras de almacenes de víveres y pertrechos de guerra" (Madoz, 1846), però no diu noms ni cap dada per a localitzar-les.

A finals de 1834 s'ordena el paredament de portes i finestres de masos, ermites i altres construccions camperoles. En la primavera de 1835 novament es va manar el tancament de masos, casetes, coves, ermites i tota mena d'amagatalls, i els camperols van tindre que refugiar-se al poble amb els bestiar i queviures. La pastura dels ramats es feia per Sant Cristòfol, protegits per la tropa. L'arribada de la sega i recol·lecció va fer que s'anul·lara l'ordre.

Novament en abril de 1843 es clouen totes les construccions camperoles i cavitats, que a més es blanquejaven, per impedir el refugi de les despulles de les partides carlines que restaven, que havien retornat de França per indult, i es fan batudes. És aleshores quan moren Vicent Barreda, "Cova", al Boi i Josep Miralles, "Serrador", a Montlleó. Comencen les batudes a meitat de maig i finalitzen a mig juny. A Benassal la campana tocava a somatén a l'alba i es reunien en la plaça tots els homes del poble, de 15 a 50 anys, i eixien en dues ales, amb soldats, una per la part de Sant Cristòfol i l'altra per Sant Roc. Així es va repassar tot el terme, coves i barrancs, fins a trobar-se en el riu de Montlleó i, a pals, van acabar amb tots els carlins que trobaven en menys d'un mes.

Poca informació tenim sobre guerrilles i cavitats, de la passada guerra 1936/39. Possiblement sols el testimoni del petit dipòsit de munició d'una coveta de la Senda de la Palla. Allí, desfets pel pas del temps i l'ambient humit, hi havien 5 bombes de mà B-3 i 60 bales per a fusell Mosin-Nagant i altres armes de la part republicana. Podria ser un dipòsit fet en previsió d'una futura activitat guerrillera? La cosa és difícil d'aclarir, però no se li veu un altre objecte.

En la lluita contra les guerrilles dels anys 40 i primeries dels 50, conegudes popularment per "maquis", fou presa la determinació de tancar les cavitats

que pugueren servir-los d'amagatall, dipòsit, estafeta, etc. Hi havia, però, instruccions per a no utilitzar les coves (Romeu Alfaro, 1987), vertaders paranys en la majoria dels casos. I es van paredar. La mida no era original, puix ja fou presa abans contra les partides carlines del Maestrat els anys 1835 i 1843, com ja he dit abans.

La forma d'actuar era més o menys així: es responsabilitzava algun masover habitant de la zona per a que paredassen les cavitats, en molts casos després d'una visita d'inspecció de les forces encarregades de la lluita i repressió, i aquell buscava els homes per treballar; moltes vegades, en casos de grans boques, durava alguns dies: el Forat del Falcó i la Cova del Castellet són dos bons exemples, els dos de l'Alcalatén.

Les cavitats es van paredar de moltes formes, com vorem en els exemples que segueixen: amb pedra amuntonada fou tancada la Cova de la Roca del Morralàs (L'Alcalatén); paret de pedra en sec al Forat del Falcó; pedra seca i emblanquinada amb calç per a notar qualsevol alteració posterior el Forat Fondo de les Roques Llises (L'Alcalatén); amb pedra i argila la Cova de la Moleta; pedra i morter fluix l'Agujeracho del Colladar (Millars); paret de pedra ben obrada i lluída en part a la Cova Obscura (Maestrat); etc. Algunes d'elles, encara tancades des d'aleshores, les hem obert en les nostres exploracions: el Forat Fondo en l'any 1963; el Forat del Falcó en 1964; l'Agujeracho del Colladar en 1967; el Forat del Puntal en 1972; la Cueva de la Canaleta en 1984; etc.

CAVITATS SEPULCRALS

És conegudíssim l'ús que s'ha fet de les cavitats com a sepultures, sobretot en temps eneolítics i del Bronze, però la presència de despulles humanes en les coves no sempre testimonia una utilitat necrològica i poden tindre un altre origen; d'això hi ha exemples: la Covatilla, les Coves del Carbo, l'Avenc del Portell, etc.

Però moltes vegades alguns indicis mínims, junt a les característiques topogràfiques de la cavitat, testimonien un ús sepulcral i ací els exemples en són un grapat, més encara: Camí de la Costa (Esteve, 1965), la Joquera (Esteve, 1965), Roca Roja (Carbonell, Estévez, Gusi, 1979), Tossalet de les Forques (Falomir, Salvador, 1981), Lloma de Moltó (Viciano, 1983), Racó de Raca (Mesado, 1987), etc. Són tot cavitats petites.

Una mostra d'aquesta mena de cavitats, no estudiada encara, és un bloc enorme però amb una badat que fa penetrable un buit interior que té, on hi ha prou indicis com per creure que s'ha fet un ús sepulcral d'ell, segurament un dels ossaris com els que abunden a les terres costeres.

Un tipus diferent són les cavitats relativament grans, com són la Cueva de la Torre del Mal Paso (Fletcher, 1954; Jordà, 1958), Sima del Racó de la

Tirana (Esteve, 1967), Cova de Loret (Olaria, 1977).

Menys coneguda és una cavitat, a terres de l'Alcalatén, d'accés un poc difícil i que conserva gran part de les seues pedres de tanca en quasi totes les boques que té. La rodalia on s'obre està completament despoblada en l'actualitat, però en temps de poblament normal els masovers contaven que en aquesta cavitat abans trobaven "ossos de morts d'una guerra". Però tots els indicis assenyalen una cavitat sepulcral col·lectiva eneolítica, que espera una investigació.

Hi ha algunes cavitats, poques però, que és segur que s'han utilitzat com a sepulcrales en temps ibèrics, si fem cas d'algun indici; totes tenen relació amb llocs de poblament propers. Amagaments posteriors, medievals, destruirien en gran part les deixalles, difícils d'interpretar ara.

DATES I NOMS

La dèria de l'home en deixar testimoni del seu pas per les cavitats és vella. Trobes mostres o exemples per tot arreu. Potser alguns ratllats i senyals, que podrien passar per cosa esquemàtica, ja ho són. Abunden en cavitats molt visitades, en els finals, en punts on la gent creu que finalitza la cova i en llocs difícils del recorregut, on els visitants creuen que cal deixar constància del seu "coratge".

Dels classificables, deixant a banda els grafitos d'origen religiós de la Cova Gelà (Plana), musulmans (Mesado, 1971), i els de la Señora, que també poden testimoniar un amagament, els més vells que coneixem són d'època foral. Els primers que tenim localitzats són del segle XVI. Com a mostra una sola cavitat: el Forat de Cantallops (Maestrat). En aquesta cavitat, a més de més antics, hi ha escrits a les parets d'un seguit de temps; n'hi ha prou del segle XVIII, com FRANCO. RENAU - FRANCO. MIR 1737; GONSALVO 1765; etc. Són més abundants del XIX, com TOMAS FERRER 1850 i ADRIAN VAZQUEZ 1899. Encara més de l'actual, com 1911 JOSE ORTI; SELIDONIA AÑO 1915 RAMON OCHANDO; A. SALES 8.IX.1917; etc.

Dels temps immediats a la guerra tenim una pintada a la Cova de les Bruixes (Maestrat), on diu que CNT-FAI s'empara d'aquesta segurament pel seu reompliment, que era considerat "guano" pels camperols.

Posteriors ja, són interessants els que trobes en algunes coves, que testimonien visites en la lluita contra els "maquis". També n'hi ha algun en els anomenats "apostaderos", en cavitats properes a llocs de pas obligat.

És llàstima que les noves visites, pels mateixos motius que van provocar els grafitos, destruisquen els vells, almenys els situats en els punts millors. Són testimonis que formen part de la història de les cavitats i caldria conservar-los, i son qui freqüentem el món subterrani qui ho hem de fer, com altres coses.

PÓLVORA

L'home sol, que oposa a l'Estat l'única força que li resta, la seua llibertat, poca, molt minvada per les disposicions i normes d'altres homes, és encara tan poderós que fa que busquen la forma d'anul·lar-lo per massificació, i l'encasten fortament dins uns quadricultats o estructures. Aquest home, que té problemes concrets i no en abstracte com volem empeltar-li, fa per a viure, o sobreviure, allò que sap fer i això provocarà que sobre ell caiga la força dels que fan per enriquir-se més, o dels seus manats. Malgrat això, com que la imaginació està de part dels solitaris, torna i torna per més vegades que caiga o el facen caure. És el cas de l'home que fabricava pólvora a terres de l'Alcalatén. No obstant la seua actuació no pot prendre's per delictiva. Això pot ser, per exemple, la fabricació de moneda falsa o qualsevol actuació que fa víctima un home per part d'altres. No era el cas de la pólvora, on qui comprava adquiria bona mercaderia, sense engany.

A les terres del vell País Valencià es sap de molts casos de fabricació de pólvora en cavitats. Sols a les comarques castellonenques es coneixen, per ara, tres cavitats i alguna més on hi ha indicis que podrien ser del mateix. Una mostra de les que és segur això de la fabricació és la Cova del Mas de Barranc, oberta en els graons gegants de la Roca de l'Escala, en la Solana de Marinet, sobre les vessants que cauen al barranc de l'Aigua. La boca, orientada al S., és molt visible i s'obre en la cingla, a uns 10 metres del peu. Té un ample d'uns 10 metres i en penetra sobre 12.

El de la fabricació de pólvora en ella es coneix per tradició oral, però a més resten encara les piquetes on, a mode de morters, es treballaven els materials. En són 4, totes fetes en masses de formació: una gran, dues menudes i una mitjana, aquesta inacabada i sense senyals d'ús. Allí es fabricava pólvora per caça, per barrinar, etc. per un home sol, com he dit, foraster. Per les dades replegades això fou a primers del segle actual. La cova també s'ha utilitzat com a sester.

ACCIDENTS I CRIMENS

Moltes vegades les cavitats, més que res els avencs, s'han utilitzat per amagar fets delictius i crimens. Potser que les despulles humanes que es troben sota terra, més d'una volta tinguen aqueix origen.

Com a exemple de crim, un cas molt conegut del qual per proximitat en el temps encara hem sentit parlar més d'una vegada, és el de la Sima (Plana). La cosa fou així: un tractant en suros tenia un llogat, al qual tenia com de casa. Aquest va voler que li pagara uns deutes, ja que volia viatjar a vore la seua família, a terres castellanques. Llavors el va matar, va trossejar i, dins de basos, el va tirar a l'avenc. Descobert el crim, la recuperació de les despulles la va fer un home contractat, que va descendir ajudat per un torn i

"animat" també per alguna ajuda extracorporal. Aleshores també va traure un gosset que hi havia. Açò va passar anys abans de la guerra, diuen.

D'accidents o incidents amb resultats fatals se'n coneixen més d'un. Com a mostra tenim l'home perdut del Carbo. En agost de 1961 completem l'exploració de les Coves del Carbo, en l'indret on naix aquest riuet, afluent per l'esquerra del Rio Grande o Villahermosa, al qual s'uneix després de passar al peu de la Muela. El lloc és molt agradós, inesperat. Després de les vessants pelades i amb sargalls, trobes abundància d'aigua, que forma salts i tolls, i bones ombres. La cavitat és l'antic naixement del riu i encara ara és molt possible que s'active com a sorgència temporal, en *trop-plein*. Està fortament erosionada sobre els estrats inclinats, la qual cosa condiciona tot el seu traçat, i té zones avalleres inundades i molt reduïdes.

És pel sòl estalagmític d'una galeria descendent on llavors vam trobar escampades despulles humanes, que era allò que restava d'una persona que, sense dubte, va morir allí sense atinar l'eixida, que per altra part no tenia massa lluny (Viciano, 1968). En visites posteriors vam reunir més informació i aclarírem alguna cosa més: l'home era segador, esquerrer, puix va deixar la seua eina de treball en un pas estret, on li donava nosa segurament (Viciano, 1982). La datació de les despulles no està clara, per no tindre paral·lels aprofitables de la ferramenta, i el vam relacionar amb un antic nucli de poblament proper, on hi ha deixalles des del Bronze a musulmanes i igual pot ser cosa ibèrica com medieval (Viciano, 1981).

Caldrà reunir més dades, si això és possible, per a tindre alguna cosa clara sobre quan va trobar una mort atterradora aquell home que va voler saber que hi havia en l'interior de les Coves del Carbo.

METEOROLOGIA

Hi ha cavitats, properes a masos, que fan de baròmetres naturals per als habitants de la rodalia. Boires, corrents, etc., són interpretats empíricament i anuncien les variacions en el temps, la proximitat de pluges, etc.

Un cas notable és l'Avenc de la Torreta (L'Alcalatén), però no l'únic en la comarca. La cavitat, d'origen tectònic, té grans espais interiors que fan possible que la barocirculació siga tan impressionant. A més té interès folclòric, per alguna cosa que es conta d'ella.

ESTAQUES

Sempre relacionades amb cavitats petites hi ha per molt indrets de les nostres comarques punts amb estaques, velles, posades a llocs d'accés difícil o pràcticament impossible sense material d'escalada. Això incitava la fantasia dels habitants d'aleshores, puix ara són tot llocs deshabitats. La idea

del tresor és el primer que es pensava i qualsevol intent d'indagació mor en l'amagament d'or.

Finalment vam trobar uns testimonis que parlaven de que s'havien posat per arribar a les cavitats a traure bresques o eixams, puix ells ho havien fet en alguna ocasió. La forma d'accedir als forats recorda molt la que testimonia la pintura rupestre, tan coneguda, dels recol·lectors de mel de la Cueva de la Araña, de Bicorn. També ho trobem, allunyat d'ací en l'espai però encara viu, al Tibet (Harrer, 1973), on hi ha nepalis que es dediquen a la recol·lecció de mel pels penya-segats.

Una mostra pot ser la Roca de les Estaques (L'Alcalatén), amb algunes posades a una cinquantena de metres del sòl, en terrenys extraplomats. Són velles, fustejades, de fusta de savina. També estan relacionades amb cavitats molt petites i no falten les inevitables històries de tresors.

EXPLOTACIÓ DELS REOMPLIMENTS

Són coneguts molts casos d'explotació dels reompliments de les cavitats, com l'anomenat bol armeni de la Cova del Bolimini utilitzat pels boticaris (Espinalt, 1786), les masses de formació de la Cueva de Cirà, per a construcció i ornamentació, etc.

Per tota l'enorme depressió originada mil·lenari darrera mil·lenari pel Riu de Montlleó, trobes cavitats amb senyals evidents de treballs d'extracció dels reompliments: Cova de les Cabres, Cova de l'Ocre, Cova dels Castelletes, etc. Com a activitat casolana, d'uns forats del Racó del Peraire o Tadeu (Maestrat) es traia una mena d'argila roja amb la qual es pintaven els sostres als masos.

Ja com a negoci, com testimoni en els escrits de Mn. Salvador Roig, tenim la Cova de l'Ocre, propera a la Mangranera (Maestrat), d'on es van traure els reompliments argilosos en el segle XVIII, per ajudar amb el seu producte a les despeses de l'església de Benassal.

Allà pels anys 30 de l'actual segle, com testimonia la data 1935 pintada en la paret, de quan la va embargar la potent sindical CNT, es van traure reompliments de la Cova de les Bruixes (Maestrat), que era considerat "guano" pels camperols. Pareix que l'activitat va seguir en els anys de la postguerra.

Les capes de "guano" cobreixen els forts nivells neolítics. A més en elles les gents eneolítiques van obrir les seues fosses sepulcral i en el Bronze es van posar en clots unes a mode de gerres de fang sense coure, probablement com si fossen sitges (Mesado, Viciano, 1988).

MONEDA FALSA

Al País Valencià es coneix més d'una cavitat on s'ha fet moneda falsa i a les comarques castellonenques també es diu d'algunes. D'entre elles fem

referència ací de la Sima Calenta (La Plana), cavitat de la qual es contaven històries de fantasmes, aparicions, etc., segurament originades interessadament pels qui treballaven allí. I corria el temps sense que ningú gosara acostar-se i vore que hi havia d'allò que es contava, fins que uns forasteres que passaven l'estiu al poble, menys influenciats per les històries, van voler vore que tenia de misteriós la Sima. Llavors es va aclarir: després de l'esglai inicial, van topetar eines i materials d'una fabriqueta de moneda falsa i amb ella l'origen de tot allò que es contava d'ella. Ben protegits per la por, allí es treballava totes les nits en aqueixos quefers.

BIBLIOGRAFIA

APARICIO PEREZ, J. (1976)

El culto en cuevas en la región valenciana

Separata de la Revista de la Universidad Complutense, volumen XXV; núm 101, enero-febrero 1976, pp. 9-30.

BARCELÓ TORRES, M.ª C. (1976)

Hallazgo de monedas almohades en Villavieja de Nules

Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, núm. 3, pp. 301-302.

BETÍ, M. (1926)

Herreros y forjadores

Boletín Sociedad Castellonense de Cultura, VII, pp. 273-284.

CARBONELL, E.; ESTEVEZ, J.; GUSI, F. (1979)

Resultados preliminares de los trabajos efectuados en el

Yacimiento del Pleistoceno medio de "cau d'en Borrás" (Orpesa, Castellón)

Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, núm. 6, pp.8.

CAVANILLES, A. J. (1958)

Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura,

Población y frutos del Reyno de Valencia

2.ª edición, vol. I, pàg, 147.

CORREDERA GUTIERREZ, E. (1970)

El libro de la Cueva Santa

302 pp.

DIAZ MANTECA, E. (1977)

Mn. Salvador Roig y la Villa de Benassal

Revista Penyalgosa, 1.ª época, núm. 14.

DIAZ MANTECA, E. (1982)

Establiments de la Vila de Vilafamés

113 pàgs.

- DIAZ MANTECA, E. (1987)
 El "Libro de Poblaciones y Privilegios" de la Orden de
Santa María de Montesa (1234-1429)
 489 p.
- EJARQUE, R. (1934)
 Historia de Ntra. Sra. de la Balma.
- ERASO, A. (1961)
Notas para una conferencia sobre microclimática
 Cuadernos Valencianos de Espeleología, I, pp. 53-76.
- ESPELEO CLUB CASTELLÓ (1985)
El Forat de l'Horta (Cabanes)
 Butlletí Centre d'Estudis de la Plana, núm. 3, pp. 57-62.
- ESPELEO CLUB CASTELLÓ (1986)
El Pla dels Avencs (Cabanes-La Pobla)
 Butlletí Centre d'Estudis de la Plana, núm. 5, pp. 55-82.
- ESPELEO CLUB CASTELLÓ (1987)
 Morfología cárstica de la Cova de Blasco (Cabanes) y
sus alrededores
 Butlletí Centre d'Estudis de la Plana, núm. 11, pp. 7-16.
- ESPINALT Y CARCIA, B. (1786)
Atlante Español. Descripción del Reyno de Valencia.
 T. IX, p. 160.
- ESTEVE GALVEZ, F. (1943)
La "Cova Redona" de Sierra Engarcerán
 Saitabi, núm. 6, pág.7.
- ESTEVE GALVEZ, F. (1965)
Los sepulcros de "La Joquera", cerca de Castellón
 Pyrenae, I, pp. 43-58.
- ESTEVE GALVEZ, F. (1967)
La cueva sepulcral del Racó de la Tirana (Artana, Castellón)
 Pyrenae, III, p. 33.
- ESTEVE GALVEZ, F. (1969)
 El abrigo rupestre del Assut de Almazora y su yacimiento
arqueológico
 Archivo de Prehistoria Levantina, XII, p. 43.
- ESTEVE GALVEZ, F. (1988)
Una pintura rupestre a la Moreria de les Coves de Vinromà
 Boletín Sociedad Castellonense de Cultura, LXIV, pp. 205-209.

- FALOMIR, V.; SALVADOR, J. (1981)
 l campanya de excavacions en el poblado ibérico
de les Forques (Borriol, Castellón)
 Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, núm. 8, p. 267.
- FERNÁNDEZ, J. (1978)
Cavidades subterráneas de mayor desarrollo del País Valencià.
 Lapiaz, núm. 2, 69-76.
- FERNÁNDEZ, J.; GARAY, P.; GIMÉNEZ, S.; IBÁÑEZ, P.A.; SENDRA, A. (1982)
Catálogo Espeleológico del País Valenciano
 Tomo II, 329 p.
- FERRANDIS IRLES, M. (1950)
 Colección de Cartas Pueblas. LXXXII. Carta-puebla de
Cuevas de Vinromá
 Boletín Sociedad Castellonense de Cultura, XXVI, pp. 88-89.
- FLETCHER VALLS, D. (1954)
 La cueva y el poblado de la Torre del Mal Paso (Castellnovo,
Castellón)
 Archivo de Prehistoria Levantina, V., p. 187.
- FORCADA MARTÍ, V. (1975)
Inventario de los castillos de la Provincia
 Revista Penyalosa, 11,
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979)
Carta arqueológica del Alto Maestrazgo
 SIP - Trabajos varios, núm. 63
- GORDILLO COURCIERES, J. L. (1974)
 Castillos templarios arruinados en el
Sur de la Corona de Aragón
 Prometeo, S.L.
- HARRER, H. (1973)
Siete años en el Tibet
 Editorial Juventud
 pp. 70 i 71
- JORDÁ CERDÁ, F. (1958)
 Los enterramientos de la Cueva de la Torre del
Mal Paso (Castellnovo, Castellón)
 Archivo de Prehistoria Levantina, VII, p. 55.
- LLOPIS LLADÓ, N. (1954)
Nociones de Espeleología
 Editorial Alpina
 72 pp.

MADOZ, P. (1845)

Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar

MATEU Y LLOPIS, F. (1969)

Establiments de la Vila de El Boixar

Sociedad Castellonense de Cultura

M.B. (Manuel Betí) (1920)

La ermita de los Angeles, I

Los Angeles, núm. 14, pp. 13 a 15.

MESADO, N. (1971)

Gráficos árabes en un covacho del Sonella, Onda

Revista programa de fiestas, núm. 7.

MESADO OLIVER, N. (1981)

La Cova del Mas d'en Llorenç y el arte prehistórico del Barranco de la Gasulla

Archivo de Prehistoria Levantina, XVI, pp. 281-306.

MESADO OLIVER, N. (1987)

La Prehistoria

Burriana en su historia, p. 25.

MESADO OLIVER, N.; VICIANO AGRAMUNT, J. L. (1988)

Cova de les Bruixes. Rossell, el Baix Maestrat

Memòries arqueològiques a la Comunitat Valenciana. 1984-1985, pp. 130-133.

MILIAN BOIX, M. (1928)

Contribución a la historia de la Balma

Boletín Sociedad Castellonense de Cultura, IX, pp. 161-165.

OLARIA DE GUSI, C. (1977)

Hallazgos eneolíticos de la Cova de l'Oret (Eslida, Castellón)

Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, núm. 4, p. 299.

OLARIA, C. (1980)

Aportación al conocimiento de los asentamientos neolíticos en la provincia de Castellón

Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, núm. 7, p. 85.

OLARIA, C.; GUSI, F.; ESTEVEZ, J. (1980)

El consumo alimentario de los grupos humanos meso-neolíticos en Cova Fosca (Ares del Maestrat, Castelló)

Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, núm. 7, pp. 89-98.

- OLARIA, C.; GUSI, F. (1981)
 Avance preliminar del yacimiento neolítico
antiguo de Cova Fosca (Castellón)
 Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, núm. 8,
 pp. 129-145.
- PALOMAR MACIAN, V.; OLIVER FOIX, A. (1985)
La Cueva de Cerdaña (Pica de Montalgrao, Castellón)
 Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, núm. 11, pp. 141-155.
- PORCAR, J. (1934)
Pinturas rupestres al Barranc de Gasulla
 Boletín Sociedad Castellonense de Cultura, XV, p. 347.
- PUIG, J. (1933)
"Libre de Privilegios de Cati"
 Boletín Sociedad Castellonense de Cultura, XIV, pp. 347-348.
- REGLÀ, J. (1966)
El bandolerisme català del barroc
 pp. 122-130
- RIPOLLÉS ALEGRE, P.P. (1977)
 Avance al estudio de un tesorillo de fracciones de
dinar hallado en Benicàssim
 Revista Penyalosa, 1.ª época, núm. 14.
- RIPOLLÉS, P.P.; LOPEZ, J. (1977)
Un tesorillo de fracciones de dinar hallado en Benicassim
 Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, núm. 4,
 pp. 203-241.
- ROIG MOLINER, S. (XIX)
 Libro Verde, Libro viejo de *viejas vejedades*, *Diccionario de las Masías de Benasal*, etc., manuscrits la consulta dels quals dec, i cal agrair-ho, a l'amic E. Díaz Manteca.
- ROMEU ALFARO, F. (1987)
 Más allá de la utopía: Perfil histórico de la
Agrupación Guerrillera de Levante
 P. 98.
- ROS SEBASTIÀ, E. (1982)
Los fenómenos espeleológicos del Pla de la Mola (Alto Mijares)
 Spélaion, núm. 1, pp. 13-22.
- RULL VILLAR, B. (1967)
Noticario histórico de Onda
 p. 212.

- SANCHEZ ALMELA, E. (1985)
El Llibre de Privilegis de la Villa de Sant Mateu (1157-1512)
 429 pp.
- SANCHIS I GUARNER, M. (1965)
Història del País Valencià. Època musulmana
 Volum 1.
- SARRION, I. (1975)
Restos de la primera edad de Hierro en la Cueva Honda de Cirat - Cirat (Castellón)
 Lapiaz, núm. 2, pp. 4-6.
- SARRION, I. (1979)
Restos de corzo en yacimientos valencianos y conquenses
 Lapiaz, núms. 3 i 4.
 pp. 95-97.
- SECCIÓN ESPELEOLÓGICA LA SENYERA (1981)
Cueva de las Maravillas (Castellón)
 Lapiaz, núm. 8, 12-14.
- S.I.R.E. (1967)
Operación Levante. Memoria de las investigaciones espeleológicas realizadas en la provincia de Castellón. 1963-1967.
- UN SACERDOTE DE LA DIÓCESIS (FRANCISCO DE A. AGUILAR Y SERRAT) (1890)
Noticias de Segorbe y de su obispado, I, p. 250.
- VICIANO (1968)
Exploració subterrània
 "Mediterráneo", 4 septiembre 1968, p. 4.
- VICIANO (1980)
L'Avenc de Penyagolosa
 "Mediterráneo", 11 abril 1980, p. 8
- VICIANO AGRAMUNT, J.L. (1981)
El Carbo
 Rev. Penyagolosa, 2.ª època, núm. 18.
- VICIANO AGRAMUNT, J.L. (1981)
Notas para una hidrología de Penyagolosa
 Boletín Sociedad Castellonense de Cultura, LVII, pp. 355-368.
- VICIANO AGRAMUNT, J.L. (1982)
Les Coves del Carbo
 Rev. Penyagolosa, 2.ª època, núm. 22.

VICIANO AGRAMUNT, J.L. (1983)
Unes cavitats sepulcral desaparegudes
Butlletí Associació Arqueològica de Castelló, núm. 3,
pp. 35 i 36.

ÍNDIX TOPONÍMIC ESPELEOLÒGIC

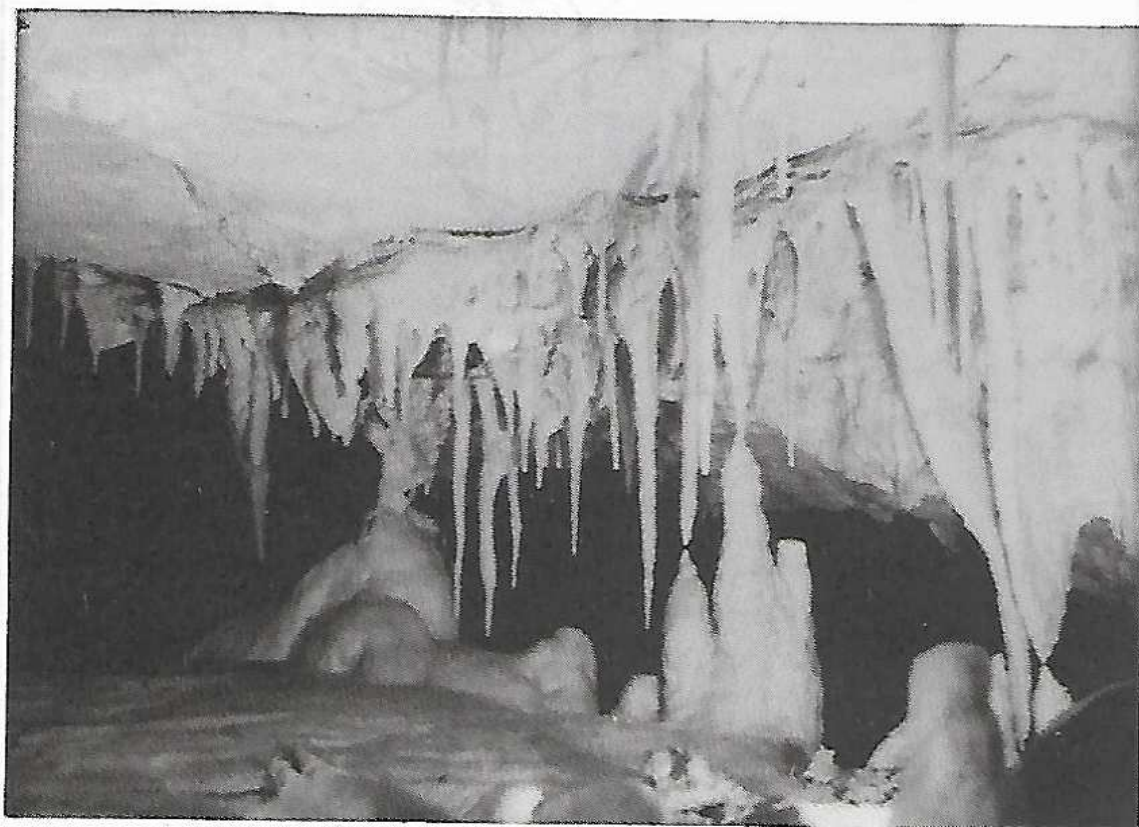
- Forat de l'Aigua (El Castillo), 6
Forat de l'Aigua (Vistabella), 5, 8, 10
Cueva Alcabaira, 10
Cisterna d'Alecus, 13
Avenc de l'Algepsar, 7
Cova de l'Algepsar, 17
Forat de l'Àliga, 12
Sima de l'Alt, 7, 8, 10
Sima del Altís, 6, 7
Cova dels Aragonesos, 12, 22
Cova de n'Arnes, 22
Abric de l'Assut, 7
L'Avenc, 8
Forat de l'Avenc, 11
Els Avencs, 6
Pla dels Avencs, 6, 7, 11
Forat de la Bagassa, 13
La Balma, 20
Cova del Bargalló, 14
Engolidors de la Bassa del Quinyó, 7
Cova de Beniparrell, 12
Cova Blanca, 12
Cova de Blasco, 6
Forat del Blúfol, 12
Cova del Bolimini, 30
Cova del Bolihermini, 13
Avenc del Bovalar, 12
Cova del Bovalar, 10
Cova de les Bruixes, 23, 27
El Bufador, 7
Cova del Cabeço, 17
Sima del Cabezo, 18
Cova de les Cabres, 8, 10, 27
Cau Calent, 13
Sima Calenta, 12, 27
Cova del Camao, 12
Avenc del Camí d'Amargura, 8
Covetes del Camí de la Costa, 8, 26
Cueva de la Canaleta, 26
Forat de Cantallops, 8, 22
Coves del Carbo, 6, 8, 26, 25, 29
Cova de la Carbonella, 22
Avenc de la Carrassa, 7
Cova del Castell, 17
Cova del Castellet, 26
Cova dels Castellets, 30
Cova del Catxerullo, 15
Cueva Cerdaña, 10, 20
Forat del Cingle, 13
Cueva de Cirá, 10, 30
Cova dels Cocons, 22
Cuevas del Cojo, 13
La Colomera, 10
Agujeracho del Colladar, 26
Cavitats de la Coma, 6
Avenc de Coma negra, 10
Cova de Corbó, 13, 22
Cova de la Corda, 22
Cova del Coscollar, 22
La Cova (El Boixar), 14
La Cova (Xodos), 20
La Covarxa, 22
El Covarxo, 8
Els Covarxons, 22
La Covatilla, 6, 7, 26
Coveta de Culla, 13, 22
Cova del Cutxaratero, 13
Cova del Drac, 13
Cova Empoma, 14
Cova dels Encenalls, 13
Sima la Ereta, 10
Roca dels Ermitans, 20
Roca de les Estaques, 30
Cueva del Estuco, 8
Cueva de Eulogio, 10, 13
Cova d'en Fabregat, 13, 22
Forat del Falcó, 7, 12, 26
Forat de Ferràs, 4, 6, 10,
Cova del Ferre, 22
Cova de la Ferrera, 8
Cova de la Figuera, 13, 22
Cova de les Fleixes, 8
Forat del Floro, 24
Cova Fonda, 12

Forat Fondo de les Roques Llises, 8, 26
Cova de la Font del Ferro, 6
Cova Foradà (Vistabella), 6
Cova Foradà (Borriol), 12
Tossallet de les Forques, 26
Cova de la Fos, 12, 22
Cova Fosca, 14
Cova del Frare (Aïn), 13
Cova del Frare (Onda), 13
Celda del Frare, 20
Cueva de Fuente la Higuera, 15
Sima de Fuente la Higuera, 8, 10
Cova Fumada, 14
Cova del Fumero, 13, 22
Cova de na Fustera, 14
Cova dels Gabials, 15
Cova Gelà, 20, 27
Cova de la Ginesta, 13, 17
Cova d'en Girona, 22
Avenc dels Gossos, 4
Forat Groc, 12
Cova Gronsa, 8, 13
Cueva de la Guerra, 6
Cueva Honda, 20
Forat de l'Horta, 6, 12
Covetes de la Joquera, 4, 26
Ullals de les Jordanes, 6
Cueva de Juan Lentejas, 17
Cuevas de los Judíos, 6, 7
Cova d'en Julià, 13, 22
Cova de Loret, 27
Cova dels Lladres (Orpesa), 24
Cova dels Lladres (Sorita), 24
Cueva de los Lladres, 13
Pou de la Llàmia, 13
Cova Llampera, 22
Cova Llarga, 12
Cova Llidonera, 22
Cova de les Llidoneres, 15
Cova de la Llobatera, 13
Cova Llonga, 13
Cova Llonga (Benafijos), 22
Cova del Llop, 22
Forat del Llop, 8
Cova dels Malandrins, 10
Sima del Manzano, 6
Cova de les Maravelles, 6, 7, 8, 9
Cueva de la Marecilla, 4, 5
Avenc de Marí, 12, 13
Cueva de Marieta, 15
Cova del Mas de Barranc, 28

Avenc del Mas de la Creu, 17
Avenc del Mas d'en Guillem, 10
Avencs del Mas d'Huguet, 4
Cova del Mas d'en Llorenç, 14
Avenc del Mas de les Pomes, 8
Cova dels Miracles, 10, 13
Cova de la Mola, 4, 6, 8, 10, 12
Coves de les Molatelles, 22
Quebrantà de Molés, 6
Cova de la Moleta, 26
Coveta de les Moletes, 22
Lloma de Moltó, 26
Cova Monferrera, 22
Forat de les Moreres, 8
Coves de la Moreria, 18
Cueva del Moro, 5
Avenc del Morral Blanc, 8
Cova del Morró, 12
Cova del Mosquerí, 13, 17
Cueva de los Navarros, 17
Cova Negra (Borriol), 12
Cueva Negra (Montanejos), 8, 11
Cova Obscura, 8, 26
Cova de l'Ocre (Benassal), 30
Cova de l'Ocre (Culla), 30
Avenc de l'Ombria, 8
Coveta de l'Ombria, 22
Cova dels Oms, 13, 22
Cova de Pantalons, 13
Cova de la Pedra, 13, 22
Avenc de la Pena Roja, 7
Cova de la Penella, 14
Simas de la Peña del Turio, 10
Avenc de Penyagolosa, 22
Forats de Pepurro, 24
Cova de Petrolí, 20
Coveta de la Pica, 13, 22
Cova del Piló Redó, 12
Cova Plana (El Castillo), 12, 13
Cova Plana (Xodos), 12
Avenc del Pont dels Orons, 6
Cova dels Porcs, 22
Coves dels Porros, 13
Avenc del Portell, 26
Coveta del Portellàs, 5, 12
Forat del Puntal del Mas de Giron, 26
Cova de na Rabades, 14
Forat de la Rabosa, 13
Avenc de Raca, 4, 12
Racó de Raca, 26
Sima del Racó de la Tirana, 4

Cova Redona (Culla), 22
Cova Redona (Serra d'en G.), 4, 12
Cova de Reula, 13
Cova de la Roca del Morralàs, 6, 26
Cueva del Rodero, 13, 24
Cova Roja (Benassal), 20
Cova Roja (Sorita), 12
Roca Roja, 26
Cova de la Rompiçà, 10
Cova d'en Roquís, 13, 22
Cova Russa, 8
Coveta de les Saleres, 22
Cueva Santa, 5, 10
Cova Santa, 10, 13
Cova de Sant Josep, 5, 7, 10
Avenc de Sant Pere, 20
Cova del Sastre, 12, 13
Cova del Sec, 13
Cova del Senallo, 22
Cueva la Señora, 6, 22

Cova del Sereno, 13, 24
Finestra del Sereno, 8
La Sima (Suera), 12
La Sima (Fondegulla), 10, 12, 28
Forat del Solar, 4, 13
Avenc de la Soterranya, 10
Cova Soterranya del Marfullar, 22
Cova d'en Tabusto, 19
Ullals dels Tollis de la Foresa, 6
Cueva de la Torre del Mal Paso, 26
Avenc de la Torreta, 10, 24
Cova Torta, 22
Cova de les Traveres, 14
L'Ullal (Atzeneta), 6, 10
L'Ullal (Les Useres), 6
L'Ullal (Vistabella), 10
Els Ullals, 6
Cova de n'Uriol, 14
Cova de les Vaques, 13
Cova d'en Vilamanya, 14

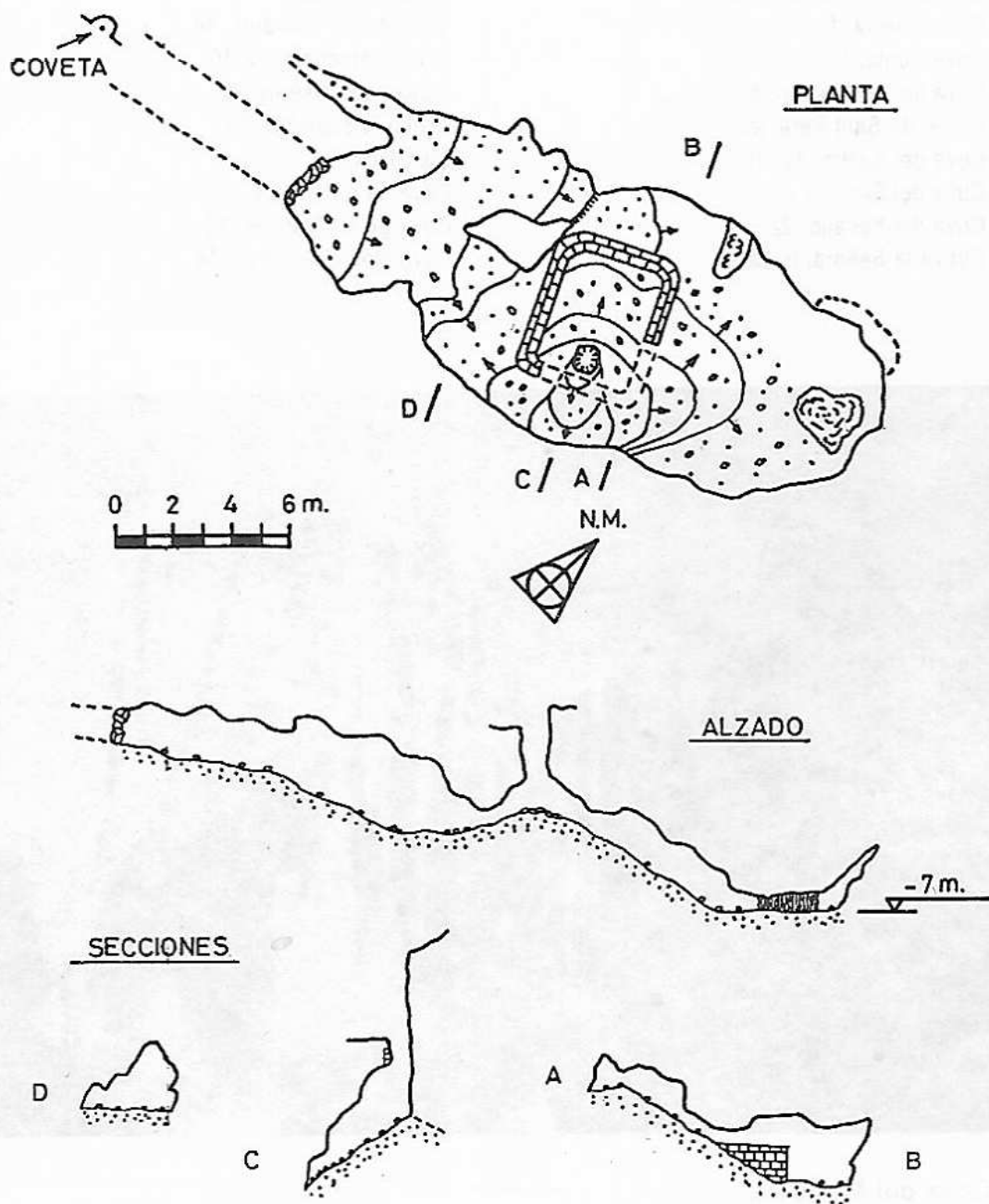

Cova del Morró

AVENC DE SANT PERE

TRAIGUERA (CASTELLON)

E.C.C. - 21-9-85

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

APARTADO 16 - CASTELLON

IMPRIME: GRAFICAS MONTAÑES

D.L.: CS-4-1993